

Ismail Jafarzadeh

Email:

sumernashr@gmail.com

Affiliation:

Researcher of Azerbaijan Turkish language and literature

A critique on different attitudes to historical events and personalities of Azerbaijan

Why did Qajar fall? Why did Iran not develop?

ABSTRACT: Undoubtedly, the constitutional revolution and the libertarian movements of that period are one of the most turbulent periods and at the same time one of the blind spots of our contemporary history, especially the successive failures of the Azerbaijani Turks in the constitutional movement, street movements, and industrialization, followed by the intervention of the Russian and British colonial powers, the fall of the Qajar Turkic government as well as the establishment of the Shoubiye Pahlavi government raised this question in the mind of every Turkish person in Iran and Azerbaijan: what were the causes of this heavy loss and where did the Turks falter?

It can be said with certainty that the tension caused by this in the years of (1978-1979) broke the mentality of the Turks of Azerbaijan, and their widespread and lightning-fast participation played a decisive role in the quick victory of the Islamic Revolution And did not give a chance for Shoubiye and their colonial supporters to wander the revolution in the twisting paths of politics and diplomacy. The historical movement of the Turks of Azerbaijan and Iran was actually a strong reaction based on the national and historical character, which was against the atrocities and genocides inflicted on the Turkish nation by Shoubiye and with the direct support and intervention of the Russian and British states from 1917-1919. The events of 1945, which took place during the Pahlavi period, at the same time, were a sign of the initial awakening of the dormant national consciousness and vision of the Turkish nation of Azerbaijan in order to organically cut off the cultural, political and military relationship between Shoubiye and the colonialists, a relationship that despite the wishes of the Aryanists, it has not been possible to restore the relationship after half a century, mainly due to the consideration of the national-Islamic forces of Azerbaijan.. This article takes a look at the opinions of different groups for and against the constitutional movement and similar events during the Pahlavi era and tries to provide a new evaluation in the analysis of these events and their causes.

KEY WORDS: Constitutionalism, Aryanism, Turkish nationalism, Azerbaijanism

CITATION (APA): Jafarzadeh, I (2023). A critique on different attitudes to historical events and personalities of Azerbaijan. Why did Qajar fall? Why did Iran not develop? Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 01, autumn 2023.

İsmayıl Cəfərzadə

E-poçt:

sumernashr@gmail.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan Türkcəsi və ədəbiyyatı
üzrə tədqiqatçı

Azərbaycanın tarixi hadisələrinə və şəxsiyyətlərinə fərqli münasibətin tənqidi: Qacar niyə yıxıldı? Bəs İran niyə inkişaf etməyib?

ÖZƏT: Şek yoxki məşrutə devrimi və o dönəm azadixahlıq hərəkatı güney azərbaycan tarixinin ən gərgin, və ayrıca ən qarışıq mərhələlərindən biriydi. Özəlliklə azərbaycan türklərinin məşrutə, xiyabani, pişəvərihərəkatlarında və digər qalxışmalarda ardarda yenilgiləri, rus-ingiliz sömürgeçi dövlətlərinin dəxalətləri, qacar dövlətinin dağılması, və şuubi pəhləvi dövlətinin iş başına gətirilməsi, bu soalı her azərbaycan türkünün zehində yaradırki bu qədər ağır yenilgilərin səbəbi nədir, ve türklər harada axsayırdılar?

Yenəbu zehniyyətin üst üstə qalanması 1978-79 dönəmində bir zehinsəl partlamaya və qalxışmaya yol açaraq sürətlə devriminzəfərə çatmasını sağladı, ve icazə vermədi inqilab, istermari-şuubi quvvələr tərəfindən siyasi və diplomasi dolanbaclarında taxılı qalsın. Demək olarazərbaycan və iran türklərinin "milli duruş təməlli" bu tarihsəl hərəkatları, əmələn rus-ingiliz, amerika və himayə etdikləri şuubilər tərəfindən, 1917-18 ve 1945-46 və sonrası, türklər üzərində uyquladıqları zülümlər və soyqırımlara bir tepki olaraq ortaya çıxmışdır. Ayrıca bu təpkilər, tapdalanmış və susdurulmuş milli şuurun yenidən oyanmağa başlanışının nişanələriydiki şuubilərlə batı istemarinin onarc əskəri-siyasi və kültürel bağlantılarını kəsməyə yönəlmişdir. Beləki yarım əsir keçdikdən onar ariyaçıların (Fars aydınlarmın) istədiyinə rəğmə, hələdə hələdiazərbaycan türk milli-islami güclərinin mülahizəsi səbəbiylə eləyə bilməyibdi eskisi kimi bu bağlantını sağlayabilsinlər. Bu yazının amacı məşrutə, və pəhləvi dönəmi üz verən bənzər olaylar haqda, aydınlarmız tərəfindən verilən müxtəlif nəzərləriincələyərək, onların xətdərini və nədənlərini təsbit edib elişdirsin.

AÇAR SÖZLƏR: Anayasa, Aryanizm, Türk milliyətçiliği, Azərbaycancılık.

CITATION (APA): Cəfərzadə, I (2023). Azərbaycanın tarixi hadisələrinə və şəxsiyyətlərinə fərqli münasibətin tənqidi: Qacar niyə yıxıldı? Bəs İran niyə inkişaf etməyib? Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 01, payız 2023.

İsmail Caferzade

E-posta:

sumernashr@gmail.com

Üyelik:

Türk dili ve edebiyatı araştırmacısı

Azerbaycan'ın tarihi olaylarına ve şahsiyetlerine yönelik farklı tutumlar üzerine bir eleştiri: Kaçar neden düştü? Peki İran neden gelişmedi?

ÖZET: Meşrutiyet devrimi ve onun özgürlükçü hareketleri hiç şüphe yok ki, çağdaş tarihimizin en çalkantılı dönemlerinden biri ve aynı zamanda kör noktalarından biridir, özellikle de Azerbaycan Türklerinin meşrutiyet hareketi, sokak hareketi konusunda ardi ardına gelen başarısızlıkları görüyoruz. meşrutiyet ve bunu takip eden hareketlerde devletin müdahalesi, Rus ve İngiliz sömürgeciliği, Türk Kaçar hükümetinin düşmesi ve Pehlevi popülist hükümetinin yükselişi, İran ve Azerbaycan'daki her Türk'ün aklında şu soruyu gündeme getiriyor: acababu ağır kaybın nedenleri neydi ve Türkler nerede yanılmışlar? 1978-1979 yıllarında Azerbaycan Türklerinin devrime katıldığı , bu zihniyetin toparlanma ve eski gerginlikten kaynaklandığını, onların yaygın ve yıldırım hızındaki katılımının hızlı zaferde belirleyici rol oynadığını kesin olarak söyleyebiliriz. Bu katılım İslam Devrimi'ni , Şuabiyye'nin ve onların sömürgeci destekçilerinin eline düşmesine fırsat vermedi. Azerbaycan ve İran Türklerinin tarihsel hareketi,Rus ve İngiliz devletlerinin doğrudan destek ve müdahalesiyle, aslında Şuabiyye'nin Türk milletine yaptığı zulüm ve soykırımlara karşı, milli ve tarihi karaktere dayalı güçlü bir tepkiydi. Pehlevi rejimi döneminde yaşanan 1945 olayları aynı zamanda Azerbaycan Türk milletinin uykuda olan milli bilincinin ve vizyonunun organik olarak kopma yönünde ilk uyanışının da işaretiydi. Şuabiyye ile sömürgeciler arasındaki kültürel, siyasi ve askeri bağ, Aryanistlerin taleplerine rağmen, yarım yüzyıl sonra, esas olarak Azerbaycan'ın ulusal-İslam güçlerinin dikkate alması nedeniyle, yeniden tesis edilmesi mümkün olmamıştır.

Bu makale, Pehlevi döneminde Meşrutiyet hareketi ve benzeri olaylara karşı farklı grupların görüşlerine göz atmakta ve bu olayların ve nedenlerinin analizinde yeni bir değerlendirme sunmaya çalışmaktadır.

ANAHTAR KELİMELER: Anayasa, Aryanizm, Türk milliyetçiliği, Azerbaycancılık.

CITATION (APA): Jafarzedeh, I (2023). Azerbaycan'ın tarihi olaylarına ve şahsiyetlerine yönelik farklı tutumlar üzerine bir eleştiri: Kaçar neden düştü? Peki İran neden gelişmedi? Urmıye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 01, sonbahar 2023.

اسماعیل جعفرزاده

ایمیل:

sumernashr@gmail.com

وابستگی:

محقق زبان و ادبیات ترکی

نقدی بر نگرش های متفاوت به حوادث و شخصیت های تاریخی آذربایجان:

چرا قاجار سقوط کرد؟ چرا ایران توسعه نیافت؟

چکیده:

شکی نیست که انقلاب مشروطه و حرکات آزادی خواهانه آن برهه، یکی از متلاطم ترین دوره ها و در عین حال از گره های کور تاریخ معاصر ایران می باشد. به ویژه شکست های پی در پی ترکان آذربایجان در حرکت مشروطه، نهضت خیابانی، پیشه وری و در حرکت های بعدی، دخالت دول استعماری روس و انگلیس، سقوط دولت ترک قاجار و بر سر کار آمدن دولت شعبویی پهلوی، این سؤال را در ذهن هر انسان ترک ایرانی و آذربایجانی به وجود می آورد، که علل این باخت های سنگین چه بوده و کمیت ترک ها در کجای کار می لنگید؟ می توان با قاطعیت گفت تجمع و تنش ناشی از این ذهنیت بود، که در سال ۵۶-۵۷ (۱۹۷۸-۱۹۷۹) موجب درهم شکستن فتر ذهنی ترکان آذربایجان شد و شرکت گسترده و برق آسای آنها، نقشی تعیین کننده در پیروزی سریع انقلاب اسلامی بازی کرده و فرصت نداد شعبویی و حامیان استعماری آنها، انقلاب را در مسیرهای پیچ در پیچ سیاسی و دیپلماسی سرگردان نمایند. حرکت تاریخی ترکان آذربایجان و ایران عملاً عکس-العملی محکم و مبتنی بر منش ملی و تاریخی بود، که در مقابل مظالم و نژادکشی های اعمال شده بر ملت ترک، توسط شعبویی و با حمایت و دخالت مستقیم دول روس، انگلیس در سال های ۱۹۱۷-۱۹۱۹، آمریکا در حوادث ۱۹۴۵ و در طول حکومت پهلوی ایجاد گردید، در عین حال نشانه ای از بیداری ابتدایی شعور و بینش ملی کوفته شده و خفته ملت ترک آذربایجان در جهت قطع ارگانیک ارتباط فرهنگی، سیاسی و نظامی شعبویی با استعمارگران بوده است؛ ارتباطی که علی رغم خواسته آریاگرایان، هنوز بعد از گذشت نیم قرن، عمدتاً به دلیل ملاحظه قوای ملی-اسلامی آذربایجان، امکان ترمیم پیدا نکرده است. این نوشته نگاهی به نقطه نظرات گروه های مختلف موافق و مخالف حرکت مشروطه و وقایع مشابه در دوران پهلوی انداخته و تلاش دارد ارزیابی جدیدی در تحلیل این حوادث و علل آن ارائه دهد.

کلمات کلیدی: مشروطه، آریاگرایی، ملی گرایی ترک، آذربایجان گرایی

استناد (آپا): جعفرزاده، ا (۱۳۹۲). نقدی بر نگرش های متفاوت به حوادث و شخصیت های تاریخی آذربایجان: چرا قاجار سقوط کرد؟ چرا ایران توسعه نیافت؟ ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۱، پاییز ۲۰۲۳.

مدتی است اندیشیدن به علل شکست‌های آذربایجان اذهان روشنفکران ملی‌گرای آذربایجان را به خود مشغول داشته‌است. آیا ستارخان با اشتباهاتش موجبات شکست نهضت مشروطه و سقوط قاجاریه را فراهم آورد؟ آیا محمدعلی‌شاه با محدود کردن مجلسیان و مشروطه‌چیان زمینه‌های این شکست را ایجاد کرد؟ توطئه انگلیسی‌ها و روس‌ها مسبب شکست‌ها و مصیبت‌های بعدی و ظهور دیکتاتوری رضاخان گشت؟ یا علل دیگری در بروز این شرایط دخیل بوده‌است؟

قبل از شروع مطلب، تذکر این نکته را لازم می‌دانم، که من در صداقت هیچ‌کدام از منتقدین شخصیت‌های تاریخی آذربایجان، نسبت به مسئله ملی، کوچکترین شک و شبهه‌ای ندارم. من خیلی از نوشته‌های آنها را خوانده‌ام و باز هر نوشته‌ای را ارائه دهنده؛ با علاقه خواهم خواند، اما مشترکات زیاد فکری با آنها نمی‌تواند مانع نقد باورها، تصورات و نوشته‌های متفاوت و بعضاً متعارض گردد. در عین حال به این نکته نیز باید اشاره کنم، که نقد بخشی از نظرات اشخاص بر نفی دیگر نظریات آنها دلالت نمی‌کند. خصوصاً این نکته، جهت احتراز از نگرش سیاه یا سفید نسبت به مسائل بیان می‌گردد. امیدوارم این نقدها مفید واقع شود.

۱ - گروهی با نگاه پراگماتیستی به تاریخ، ستارخان، انجمن غیبی و مشروطه‌خواهان را عامل اصلی سقوط قاجار و تیره‌بختی ترکان و مردم ایران می‌دانند و حتی اتهام خیانت نیز بر آنها وارد می‌سازند.

دلیل اصلی این گروه به قول جناب دکتر بدیع بر این مبنا نهاده شده، که «آما الاعمال و الافعال و الافکار بالنتایج»؛ یعنی، هر مسئله‌ای بر اساس نتایج حاصله از بروز آن سنجیده می‌شود. اگر با زبان فلسفی معاصر بیان نمایم؛ این گروه تماماً پراگماتیستی فکر کرده و قضاوت می‌کنند. می‌توان گفت روش کار آنها مبتنی بر قول یکی از بانیان اصلی مکتب ویلیام جیمز می‌باشد، که عقیده دارد: «در ارزیابی افکار، به جای بررسی چگونگی و چرایی به وجود آمدن آنها، نتایج آنها باید مد نظر قرار گیرد.» (جوینچی، جلد ۲، ص. ۲۷۴)

از نمایندگان اصلی این طرز تفکر جناب سعید مینایی، یکی از فعالان روشنگر آذربایجان می‌باشد، که در زمینه‌های زیادی از مسائل آذربایجان قلم می‌زند و الحق نیز مطالب ایشان عمدتاً قابل تأمل و تفکر است. البته از دوستان دیگر، جناب دکتر بدیع اندیشمند فعال کشورمان و جناب دکتر فیض‌اللهی نیز با ذخیره‌ای از داده‌های تاریخی و فرهنگی غنی، هر چند موضع قاطعی در مقصّر بودن بعضی شخصیت‌ها اتخاذ نمی‌کنند، لیکن گاهی نطقی در غیر مفید بودن حرکت مشروطه‌خواهی بیان می‌دارند. البته گروه منتقد مشروطه‌خواهان طیف بزرگی را شامل می‌شوند، که عین مشروطه، خیلی از شخصیت‌های تاریخی مثل: بابک خرم‌دین، پیشه‌وری، خیابانی، فضولی، زهتابی و حتی شخصیت‌هایی معاصر نظیر علی‌اف و اردوغان را مورد هجوم و تخطئه قرار می‌دهند و نوعی قضاوت و حکم‌دهی رادیکال را در مورد آنها روا می‌دارند.

۲ - گروه دوم روشنفکران آذربایجان، روس و انگلیس را مسبب اصلی شکست و ناکامی مشروطه‌خواهی می‌دانند و هرگونه انتقاد علیه بزرگان مشروطه را، به ویژه در شرایط کنونی، که وحدت و یکپارچگی را برای پیشبرد خواسته‌های فرهنگی - اقتصادی آذربایجان و حفظ دارایی‌های مادی و معنوی، بخصوص جلوگیری از نابودی معادن، جنگل‌ها، محیط زیست و مشخصاً دریاچه اورمیه ضروری دانسته و طرح انتقاد علیه شخصیت‌های آذربایجانی دخیل در وقایع مشروطه را صحیح نمی‌دانند. آنها افرادی مانند: ستارخان، باقرخان، ثقه‌الاسلام، اعضای انجمن غیبی و حیدرخان عموواغلو را قهرمانان آذربایجان دانسته و هرگونه انتقاد غیرعلمی و غیرصمیمانه از آنها را، ناشی از تبلیغات ضد آذربایجانی شعوبی‌ها قلمداد می‌کنند، که بعضی از روشنفکران ملی‌گرای آذربایجان را تحت تأثیر قرار داده‌است.

در ادامه سخن، ابتدا مستندات هر دو گروه، که طیف بزرگی را شامل می‌گردد، مورد اشاره قرار می‌دهیم، سپس تلاش می‌کنیم از طرق متعدّد نقاط ضعف و قوت تحلیل آنها را آشکار ساخته و به ویژه اشتباهات گروه‌های مذکور را به خوانندگان ارائه کنیم.

● مستندات دو گروه با نگرش متفاوت برای تحلیل وقایع مشروطیت

■ گروه اول ستارخان و مشروطه‌خواهان را عامل شکست دولت ترک قاجار می‌دانند.

از نمایندگان اصلی گروه اول در نگرش مخالف به وقایع مشروطه جناب سعید مینایی می‌باشد. جناب مینایی مسائل را چنین بیان و تحلیل می‌کند: دو جریان آریاگرا و چپ، که پان‌ایرانیست هستند، با در اختیار داشتن ماشین تبلیغاتی اعم از: کتاب، مدرسه، رادیو و تلویزیون، می‌کوشند شخصیت‌های تاریخی مفید برای منافع ایشان را بزرگ کرده و یا قهرمان نشان دهند و بقیه را به طاق فراموشی بسپارند. آنها اجازه نمی‌دهند جریان ملی ترک تحلیل درستی را ارائه دهند. غرب نیز آگاهانه با شعار آزادی‌خواهی و قانون‌گرایی و پارلمان‌گرایی و مشروطه‌خواهی در ممالک قاجار و عثمانی، دولت مرکزی را تضعیف می‌نمود. وقتی یازده ماه ارتش دولت مرکزی به هدایت عین‌الدوله، محمدعلی میرزا، رحیم‌خان، شجاع‌نظام مرندی، شجاع‌الدوله مراغه‌ای و شاهسون‌ها مشغول مذاکره و مجادله با مشروطه‌خواهان و ستارخان در تبریز بوده و نیرویشان تحلیل می‌رود، انگلیس توسط سپهدار تنکابنی، سردار اسعد بختیاری و پیرم خان، تهران را فتح می‌کند.

من نمی‌گویم مشروطه‌خواهی و محدود نمودن اختیارات شاه و مجلس و غیره بد است؛ مسئله این است، که آیا آن زمان مردم برای پذیرش این تفکرات اروپایی آمادگی داشتند؟ و آیا مشروطه‌خواهان در کارشان صادق بودند؟ آنها از آزادی‌خواهی نه برای آگاهانیدن مردم، بلکه برای کوشش علیه دولت استفاده می‌کردند. مثلاً در روزنامه «مساوات»، محمدرضای شیرازی، به مادر محمدعلی‌شاه، بدکاره می‌گفت؛ در حالی که محمدعلی‌شاه در مقابله با این کار، فقط به عدلیه شکایت می‌برد و از مجلس برای

کنترل اوضاع درخواست کمک می‌کرد. فقط در تهران بیش از ۱۸۰ انجمن تأسیس شده بود، که تماماً به نفع روزنامه مساوات و صوراسرافیل و قدس و مجلس و در اعتراض به دولت برای تحصن و اعتراض فعالیت می‌کردند.

آنها مسلح هم می‌شوند، حیدرخان عمواغلی کمونیست بمب‌گذاری می‌کند و عباس آقا عضو گروه ترور حیدرعمواغلی، اتابک را به گلوله می‌بندد، اما باز این انجمن‌ها با اعتراض و تحصن، مانع تحقیق و تفحص از حقیقت امر می‌گردند. نیز مانع نوشتن قانون اساسی و قانون اتباع و آزادی مطبوعات می‌شوند. خویی‌ها و سلماسی‌ها حیدرخان عمواغلی را شخصیت ملی خودشان می‌دانند، قره‌داغی‌ها ستارخان را چنین می‌دانند و تبریزی‌ها انجمن غیبی را تشکیلاتی ملی می‌دانند؛ در حالی که معیار داوری باید متوجه این نکته باشد، که آنها به ملت و دولت ترک خدمت کرده‌اند و یا باعث تضعیف آن شده‌اند.

آیا کسانی که سه پادشاه امضا کننده مشروطه و قانون‌گرایی را به زیر کشیدند؛ می‌توانند قهرمان ملی قلمداد شوند؟ در مملکتی که باید چهار انجمن ایالتی و یک مجلس دارالشورا باشد، این همه انجمن در تهران و تبریز چکار می‌کردند؟ با آنکه شاه از مجلس می‌خواهد این انجمن‌های غیر قانونی را جمع کند، ولی هیچ‌وقت این کار را نمی‌کنند، بلکه برعکس انجمن‌ها مسلحانه مجلس را محافظت می‌کنند. اگر اینها نیروی مسلح هستند، پس دولت چه کاره است؟ در حالی که همین کسروی پان‌ایرانیست، می‌نویسد: همین بمب‌اندازی‌ها و ترورها، محمدعلی شاه را مجبور به بستن مجلس می‌کند، در حالی که عده‌ای چنین می‌نویسند گویا بدون هیچ پیش زمینه‌ای محمدعلی شاه مجلس را توسط لیاخوف به توپ می‌بندد. هر چند شاه قول می‌دهد، تا سه ماه دوباره مجلس راه بیفتد، در این زمان کلیه انجمن‌های غیرقانونی در کلیه شهرها جمع می‌شوند و سلاح‌ها نیز جمع‌آوری می‌گردد، فقط انجمن‌هایی مثل انجمن غیبی و مشروطه‌خواهان [تبریز] تسلیم نمی‌شوند. در تبریز محله نوبر و خیابان در تسلط باقرخان و محله امیرخیز در تسلط ستارخان بود. توپچی ستارخان یک ارمنی بود. سرخاب و دوه‌چی (میرهاشم دوه‌چی و سیدحسن مجتهدتبریزی) نیز مخالف مشروطه بودند. محله‌های دیگر نیز مخالف مشروطه بودند. در زمان جنگ، بسیاری از متنفذین دولتی واسطه می‌شوند، تا صلح برقرارشود و حتی کُنسول روس نیز با ستارخان ملاقات کرده؛ می‌گوید: من حاضرم تحت لوای پرچم روس به تو امان‌نامه دهم، که مشکلی برای شما ایجاد نکنند و اینجاست، که پان‌ایرانیست‌ها چنین می‌نویسند که ستارخان می‌گوید: من می‌خواهم هفت دولت زیر پرچم ایران و به قولی اسلام بیاید، ولی من زیر این پرچم نروم. حاج‌ابراهیم صراف و اقبال‌السلطنه ماکویی واسطه می‌گردند و خیلی‌ها پرچم سفید بر در خانه‌شان نصب می‌کنند، ولی فقط ستارخان علیه تمامی آنهاست و پرچم‌های سفید را به زور به زیر می‌کشد؛ چرا؟ چون ستارخان و برادرش در زمان ولیعهدی مظفّرالدین شاه باغیگری می‌کردند؛ جزء اراذل و اوباش بود، راهزنی می‌کردند و برادر با فرمان مظفّرالدین شاه اعدام شده بود و پدرش وصیت کرده بود نباید خون برادرت را هدر دهی و ستارخان حس انتقام‌گیری داشت. در حالی که همین اردوبادی نیز در کتاب «دومانی تبریز» می‌نویسد: این بختیاری‌ها و غیره می‌خواهند دولت ترک را پایین بکشند. چه کسانی می‌گویند رحیم‌خان چلبیانلی، شجاع‌الدوله،

اقبال السلطنه ماکویی جلاد و خون آشامند؟ حالا اینها خون آشام شدند و آنها قهرمان. همین انجمن غیبی بود، که اولین بار خلع محمدعلی شاه را مطرح و طلب کردند و تلگراف نمودند.

به طور کلی تحلیل گروه اول از وقایع مشروطه کاملاً نگاه پراگماتیستی، فایده‌گرایانه و در عین حال روش «بُزِ گناه» و نگرش سیاه یا سفید دارد، که با همین عنوان مورد بررسی قرار می‌گیرد.

یکی از دلایل اصلی گروه اول (خصوصاً جناب سعید مینایی) این است، چون برادر ستارخان، در حادثه راهزنی دستگیر و توسط مظفرالدین شاه اعدام شده بود؛ بدین سبب ستارخان قصد انتقام داشته و تا آخرین نفس با نیروهای دولتی جنگید و باعث تضعیف آنها و موجب ایجاد فرصت برای نیروهای طرفدار انگلیس، مثل بختیاری‌ها و ارمنی‌ها و غیره گردیدند. این دلیل بنیهای ضعیف و بسیار غیرمنطقی دارد، سؤال زیر در عین حال جواب نیز می‌باشد:

آیا هزاران روشنفکر، نویسنده و سیاستمدار در اطراف انجمن غیبی و ستارخان، با این همه قلم‌فرسایی و اظهار نظرها، حس انتقام‌گیری ستارخان را نمی‌دیدند؟ و یا بر آن چشم می‌پوشیدند؟ آیا آنها این قدر ساده‌لوح بودند، که به راحتی مصالح مملکت و ملت ترک را فدای موضوع شخصی یک فرد کنند و جان و مال خود را به خطر بیندازند؟ چنین نظری با هیچ عقل و منطقی جور در نمی‌آید.

■ گروه دوم روس و انگلیس را عامل شکست مشروطه می‌دانستند.

تاریخ دوران مشروطه و مستندات این گروه، در کتاب نسبتاً جامع، نوشته محقق توانمند جناب دکتر پدram با عنوان «عواقب ناکامی مشروطه» آمده و خلاصه‌ای از وقایع به شرح زیر می‌باشد:

محمدعلی میرزا (شاه) پسر بزرگ مظفرالدین شاه در ۱۸۷۲ م. در دارالسلطنه تبریز به دنیا می‌آید، مادرش تاج‌الملوک (ام‌الخاقان) دختر میرزاتقی خان امیرکبیر بود، که به دلیل بدی اعمال، مطلقه شد. مظفرالدین شاه می‌خواست شعاع السلطنه را که شاهزاده قاجاری بود، به ولیعهدی انتخاب کند، ولی به تحریک بعضی درباریان با مخالفت روس‌ها مواجه شد. شاه می‌گفت: خدا لعنت کند کسانی را که مرا به این کار واداشتند. (پدram، ص. ۳۳)

با شروع حرکت مشروطه‌خواهی بدون آنکه از دماغ کسی خونی بیاید؛ مظفرالدین شاه در ۱۴ جمادی الاول ۱۳۲۴ (مرداد ۱۲۸۵ ش. ۶ تموز ۱۹۰۶ م.) فرمان مشروطه را امضا نمود. در ۱۸ شعبان ۱۳۲۴ (۷ اکیم ۱۹۰۶) اولین مجلس شورای ملی با حضور ۶۴ نفر از وکلای ملت توسط مظفرالدین شاه افتتاح گردید. (پدram، ص. ۲۷)

روز ۹ ژانویه (اوجاق) ۱۹۰۶ مظفّرالدین شاه در حالی که وظایف سنگینی بر عهده فرزند خود محمدعلی شاه گذاشت؛ چشم از جهان فرو بست. روز ۱۵ ژانویه مجلس نو، گشوده شد و شاه فقید را مظفّر عادل لقب داد و لوحه سر در مجلس که عنوان

«دارالشورای ملی ایران» و «عدل مظفّر» رقم شده است، با حضور جمعیت زیادی نصب شد (پدرام، ص. ۲۹)

کسروی می گوید: در آخرین روزهای ناخوشی مظفّرالدین شاه و گرفتاری محمدعلی میرزا، صحبت ولیعهدی شعاع السلطنه بود. محمدعلی میرزا از این می ترسید، که سران آزادی به وی گرایند. از این رو با آنکه دشمنی سخت با مشروطه داشت و در نپهان به برانداختن آنها می کوشید، ولی در بیرون از آنها دلجویی می کرد. او برعکس پدرش دیکتاتورمآب بود. او ده روز بعد از مرگ پدر، همه رجال و ارکان مملکت را به جز مجلس تاجگذاری خود دعوت کرد. او می خواست توسط زعمای مشروطیت سیدمحمد طباطبایی و سیدعبدالله بهبهانی، انجمن ایالتی تبریز را بکوبد، ولی موفق نشد. شاپشال روسی معلّم او ظاهراً به وی روسی درس می داد، ولی در باطن مأموریت دیگر داشت. محمدعلی میرزا فردی بغایت مذهبی و خرافی و دوستدار روس ها بود (پدرام، صص. ۳۴-۳۵)

از طرف دیگر در رأس دستجات افراطی و تندرو، انجمن ایالتی آذربایجان قرار داشت، که رهبران و رؤسای آن به ترتیب سیدحسن تقی زاده و حیدرخان عمواوغلی بودند. در دوره استبداد صغیر فرمان قتل محمدعلی شاه را صادر کردند، تا وقتی شاه در ۲۶ محرم ۱۳۲۶ شاه عازم دوشان تپه بود، به اجرا در آورند، ولی موفق به ترور شاه نشدند. (پدرام، ص. ۲۱۳)

اسماعیل رائین در محکومیت انجمن ها و احزاب سیاسی تندرو و ضررهای جبران ناپذیر آنها به روند انقلاب مشروطه می نویسد: تندروی آنها در دوره ای که هنوز حکومت پارلمانی نضج نگرفته بود، صدمات بزرگی وارد کرد. هرگاه اعتدال بیشتری رعایت می شد؛ قدرت استبداد به فاصله کمی بر نیروی آزادی چیره نمی شد. (پدرام، ص. ۴۴)

در نتیجه این تندروی ها، در تاریخ ۲۳ جمادی الاول ۱۳۲۶ (۲ تیر ۱۲۸۶، ۲۳ هزیران ۱۹۰۸) با تشویق روس ها و چراغ سبز انگلیسی ها، مجلس شورای ملی توسط نیروهای محمدعلی شاه و به فرماندهی لیاخوف روسی به توپ بسته شد و دوره «استبداد صغیر» شروع و تافتح تهران (۲۴ تیر ۱۲۸۸، ۱۵ تموز ۱۹۰۹)، سیزده ماه طول کشید. بعد از بمباران مجلس، تعدادی از رهبران مشروطه دستگیر، شکنجه و اعدام شدند. خوف و وحشت حاکم شد و اساس مشروطه در ایران به جز تبریز برچیده شد. انجمن ایالتی، محمدعلی شاه را به علّت زیر پا نهادن سوگند وفاداری به مشروطه، از پادشاهی خلع کرد و جنگ نیروهای دولتی با تبریز از ۲۳ جمادی الاول ۱۳۲۶ (۲۳ هزیران ۱۹۰۸) شروع و به رهبری مرکز غیبی تبریز و فرماندهی ستارخان یازده ماه طول کشید. در جریان جنگ تبریز، حدود چهل هزار نفر از نیروهای نظامی محمدعلی شاه با حمایت مستقیم روس و انگلیس، مجاهدین آذربایجان را محاصره کرده و با آنها جنگیدند. شیخ فضل الله نوری به کشتار مجاهدین فتوا داد. (پدرام، ص. ۵۳-۵۴) در این

جنگ‌ها حزب «اجتماعیون عامیون قفقاز» کمک همه جانبه‌ای به مشروطه‌خواهان نمود. نزدیک به ۸۰۰ مجاهد قفقازی در جنگ شرکت داشتند و پنجاه نفر آنها به شهادت رسیدند (پدرام، ص. ۵۶)

وقتی در جنگ شام‌آغازان بوی پیروزی مجاهدین به مشام روس و انگلیس رسید؛ به هراس افتادند و به دخالت مستقیم روی آوردند و به بهانه باز کردن راه آذوقه، آتش بس را به مجاهدین تحمیل نموده (۳۰ فروردین ۱۲۸۸، ۱۹ نisan ۱۹۰۹) و با چراغ سبز انگلیس، روس‌ها تصمیم به وارد کردن نیروی نظامی به تبریز گرفتند. ایزولسکی در ۳ اردیبهشت ۱۲۸۸ (۲۳ نisan ۱۹۰۹) با صدور تلگرامی بهانه لشکرکشی خود به تبریز را به استحضار دولت‌های مهم آن روز رساند. (پدرام، صص. ۵۸ - ۵۹)

کسروی در کتاب «تاریخ مشروطه» چنین می‌نویسد: «لیکن در این میان روز ۵ اردیبهشت [یکشنبه ۵ اردیبهشت ۱۲۸۸، ۲۵ نisan ۱۹۰۹] نامه‌ای از کونسول انگلیس به انجمن رسید، در این زمینه چون دولت ایران از باز کردن راه خودداری می‌نماید، دولت‌های روس و انگلیس بر آن سرنده، که خودشان راه خوار و بار را باز دارند. از این نوشته نمایندگان انجمن و سردستانان بهم برآمدند و سخت دلگیر شدند و سه تن از نمایندگان انجمن که میرزا محمدتقی (رئیس انجمن) و اجلال‌الملک و حاجی‌علی قره‌داغی نزد کونسول فرستاده، خواستار شدند بدولت خود تلگراف کرده، از زبان مشروطه‌خواهان خواستار گردد، که از آهنگی که برمی‌دارند، باز گردند و با محمدعلی میرزا کنار آیند ... و نوشتند که شاه بجای پدر و توده بجای فرزندانست ... اعلیحضرت دستور دهند راه خواربار باز شود ... تلگراف شب یکشنبه بدست شاه رسید ... و او موافقت نمود.» (کسروی، ص. ۹۰۲-۹۰۳)

در این مرحله با آنکه انقلابیون تبریز با محمدعلی شاه توافق کردند و شاه فرمان مشروطه را تأیید و تصدیق کرد، ولی فاتحان تهران محمدعلی شاه را از سلطنت خلع و فرزند خردسال او احمد میرزا را جایگزین پدر نمودند. سپس در ۹ رجب ۱۳۲۸ قمری (۱۷ تموز ۱۹۱۰) سیدعبدالله بهبهانی از روحانیان تهران در منزلش کشته شد و این ترور بهانه‌ای برای خلع سلاح مجاهدین و همراهان ستارخان در تهران گردید و نهایتاً به فاجعه شوم پارک اتابک انجامید و مجاهدین ضربه کاری خوردند. (پدرام، ص. ۲۱۴)

سناریوی خلع محمدعلی شاه و به تخت نشاندن احمدشاه به نظر می‌رسد قبل از شروع جنگ‌های یازده ماهه توسط انگلیسی‌ها طراحی شده بود. (پدرام، ص. ۶۷). بعد از سقوط محمدعلی شاه، «هیأت مدیره انقلاب» مرکب از دوازده نفر فراماسون زمام حکومت را به دست گرفتند. (پدرام، ص. ۷۳)

بنابر بنوشتۀ کسروی، مشروطه به دو علت پیش نرفت. یکی آنکه توده آماده نبود و علت دوم دخالت بیگانگان بود. (پدرام، ص. ۲۰۷) محمدرضا تبریزی شیرازی، در ذکر عوامل مشروطه، به نقش بارز افرادی همچون سیدضیاءالدین طباطبایی، سیدحسن تقی‌زاده و محمدعلی فروغی اشاره می‌کند. (پدرام، ص. ۲۰۹) در مورد فروغی، پسرش محمود فروغی چنین می‌گفت: «پدر من

فراماسون بود، عمومی من فراماسون بود، شاید جدم هم بوده.» (متن کامل خاطرات محمود فروغی، ویراستار: حبیب لاجوردی ص ۲۴۱) (پدرام، ص. ۲۱۱)

در ناکامی و انحراف انقلاب مشروطه، ترور نافرجام محمدعلی شاه و ترور آیت الله سیدعبدالله بهبهانی به صورت مستقیم و غیرمستقیم دخیل بود. (پدرام ص. ۲۱۲) بنابه نوشته شیخ الاسلامی، ناکامی مشروطه و سقوط قاجار نتیجه عملی قرارداد ۱۹۰۷ و ۱۹۱۹ بود. (پدرام، ص. ۲۱۶)

البته در تحریک محمدعلی شاه ایادی انگلیس، احزاب و جمعیت‌های تندرو نظیر حزب دموکرات و انجمن آذربایجان در تهران، اعضای کمیته انقلاب تهران، فراماسون‌ها و دسته حیدرخان عمواوغلی، نمایندگان تندرو مجلس نظیر ملک‌المتکلمین، تقی زاده و سایرین با توهین و افترا و تهدید به مرگ محمدعلی شاه مؤثر بودند ... (پدرام، ص. ۲۴۱) این انتقاد برخی منتقدین، که چون محمدعلی شاه و مشروطه‌خواهان تبریزی همه ترک‌زبان بودند، پس باید به دیکتاتوری او چشم‌پوشی می‌کردند، معقول به نظر نمی‌رسد، اولاً آزادی‌خواهان جهت برپایی دموکراسی، آزادی، مشروطه و مجلس از دست رفته، که مظفرالدین شاه بانی آن بود؛ مبارزه کردند. دوم مشروطه‌خواهان علم غیب نداشتند که بدانند پس از خلع محمدعلی شاه و پسرش احمدمیرزا، رژیم وابسته پهلوی روی کار می‌آید. سوم اینکه آنها در آستانه ورود سپاه روس به آذربایجان، با محمدعلی شاه توافق کردند و از خواسته‌های برحق خود دست کشیدند و محمدعلی شاه دوباره دستخط مشروطه را صادر و تصدیق کرد، اما اردوی سردار اسعد بختیاری و یفرم خان ارمنی به صدور دستخط شاه بی‌اعتنایی کردند و سپهدار تنکابنی نیز با آنها همراه شد. چنانچه قبلاً اشاره شده، طبق سناریوی از پیش تعیین شده انگلیسی‌ها، آنها عازم فتح تهران شدند. (پدرام، ص. ۲۵۱)

جای تأسف است معدودی هموطن بی‌اطلاع از حوادث تاریخی، رمان «تبریز مه آلود» اثر محمدسعید اردوبادی را پیراهن عثمان می‌کنند و اعمال غرورآفرین ستارخان، باقرخان و دیگر مشروطه‌خواهان تبریز را زیر سؤال می‌برند. برعکس بعضی گفته‌ها، او در تبریز و در حوادث اتفاق افتاده مستقیماً حضور نداشت. هر چند او در دوره انقلاب مشروطیت به تبریز رفت و آمد می‌کرد، ولی دائماً در تبریز اقامت نداشت. پایگاه اصلی او جلفا بود و راه نیز اکثراً توسط سران ضد انقلاب و سرداران دولتی بسته می‌شد. دوم اینکه اگر او ساکن تبریز بود؛ رویداد واضح تاریخی نظیر دیدار ستارخان با پاخیتاتوف را، دیدار ستارخان با میلر قلمداد نمی‌کرد. دیگر اینکه این کتاب صرفاً یک رمان بوده و منبع مستند تاریخی نیست. (پدرام، ص. ۲۵۶)

در اینجا یادآوری این نکته که حافظه تاریخی ما ضعیف بوده و حوادث تاریخی را زود فراموش می‌کنیم و خادمان و خائنین را از هم تشخیص نمی‌دهیم؛ مصداق پیدا می‌کند. شجاع‌الدوله با جنایات و وحشیگری‌هایی که در تبریز انجام داده، روی جنایتکاران

را سفید کرد و جای تأسف است عده‌ای با استناد به یک رُمان می‌خواهند از او قهرمان بسازند و قهرمانان واقعی مثل ستارخان و علی مسیو و هزاران مجاهد شهید را لگدمال می‌کنند. (پدرام، ص. ۲۶۵)

متهم کردن مشروطه‌خواهان، ستارخان و باقرخان، به عنوان عامل سقوط قاجار، آن هم با استناد به سخنان جلال خون‌آشام روس‌ها، بی مورد و بی اساس می‌باشد، اگر صمدخان شعور ملی و عرق آذربایجانی داشت، در جنگ جهانی اول همگام با روس‌ها علیه ترک‌های عثمانی نمی‌جنگید. در حالی که روس‌ها همراه با متحدین مسیحی خود فرانسه، آمریکا و انگلیس در آذربایجان غربی آشوری‌ها، جیلوها و ارامنه را مسلح نموده، به جان مردم بی‌دفاع شهرهای اورمیه، سلماس و خوی انداختند، در نهایت عثمانی‌ها بودند که ترک‌های آذربایجان جنوبی را از دست آنها نجات دادند، تطهیر و تبرئه صمدخان و اطلاق عنوان دارنده شعور ملی به وی، مُضحک و تحریف آشکار تاریخ است. (پدرام، ص. ۲۶۶)

• خطاهای تحلیل مسائل تاریخی

(خطاهای گروه اول، متهم کنندگان مشروطه‌خواهان به عنوان عامل سقوط قاجار)

۱ - پراگماتیسم و فایده‌گرایی و کاربرد آن در علم تاریخ و سیاست

آنهایی که از زاویه پراگماتیسم و فایده‌گرایی به موضوع تاریخ نگاه می‌کنند؛ در واقع برخوردی ایدئولوژیک و مذهب‌گونه به مسائل دارند. به عنوان مثال اگر به مسائل کنونی منطقه، صرفاً با تقسیم‌بندی مذهب و ایدئولوژیک نگاه کنیم؛ در این صورت باید کلیه گروه‌های مسلح مذهبی منطقه مثل ارتش آزاد سوریه، داعش، القاعده و گروه‌های نزدیک آنها را مسلمان و نزدیک به هم بدانیم و گروه‌هایی مثل پ.ک.ک. و پ.ی.د. و پژاک و پیشمرگه و دموکرات و غیره را فارغ از اینکه گروه‌های تروریستی هستند، یا نه، باید در گروه مقابل و متخاصم قرار دهیم، در حالی که در عمل گروه‌هایی از آنها، که ظاهراً تشابه ایدئولوژیکی ندارند؛ با هم بوده و گروه‌های مذهبی وجود دارد که دائماً با همدیگر در حال جنگ هستند. نگاه پراگماتیستی نیز چنین نقصی را دارد. در واقع پراگماتیسم نوعی مذهب مدرن می‌باشد، اگر وجدان فردی و یا گروهی را، مبنای قضاوت برای ارزیابی زندگی قرار دهیم؛ می‌تواند مثل مذهب مفید واقع شود، ولی در صورتی که به عنوان مبنایی در عالم سیاست و تاریخ‌نگاری قرار گیرد؛ می‌تواند مثل نگرش مذهبی فاجعه‌بار باشد. نگاه گروه‌هایی که با تفکر پراگماتیستی به موضوع ستارخان می‌نگرند؛ در این سنخ قرار دارد و نتایج چنین تحلیلی می‌تواند کاملاً به بیراهه کشیده‌شود.

در این راستا ویلیام جیمز بانی مکتب پراگماتیسم، این تعریف را عرضه می‌کند: «پراگماتیسم یالنیزجا بیر یؤنتمدیر. بیر یؤنتم اولاراق پراگماتیسم، انسان یاشامینین بیر آماجی اولدوغونو مطرح اندر.» (جویزچی، جلد ۲، ص. ۲۷۴) یعنی، مکتب پراگماتیسم

فقط یک روش زندگی انسان، برای هدف معینی می‌باشد. لذا مکتب پراگماتیسم تنها به عنوان یک روش زندگی است؛ نه روش تحلیل. به این موضوع نیز باید دقت کرد، که روش زندگی ذکر شده در زندگی شخصی و گروهی در حین زندگی خود فرد مطرح است؛ نه در مورد دیگران و نه در مورد حوادث و شخصیت‌های تاریخی. فرض کنید انسانی پولی پیدا کند، ممکن است شخصی آن را برای خرج خودش، دیگری در رساندن آن به صاحبش و یا بخشش به دیگری و غیره مفید بداند. تحلیل در این مورد بی‌معناست، در اینجا اساس تربیت و عادت است.

اگر بخواهیم با نگاه پراگماتیستی به تحلیل حادثه مشروطه بپردازیم، جملات تاریخی دلخواه را در مورد ستارخان، محمدعلی‌شاه و یا هر شخص دیگر می‌توان پیدا نموده و او را با تفسیر به رأی، فردی عادل، یا ظالم، دیکتاتور، یا دمکرات نشان داد. به طور کلی نگاه پراگماتیستی و فایده‌گرایانه به مسائل تاریخی و سیاسی؛ نگاهی سطحی، ساده‌انگارانه و غیرعلمی می‌باشد. در تاریخ-نگاری و تحلیل حوادث تاریخی، کاربرد نگرش پراگماتیستی بی‌معناست، چه رسد به اینکه، با نگرشی ملی، بخواهیم تاریخ ملتی و یا سرزمینی را بنویسیم. در این حالت نیز نگاه پراگماتیستی کوچک‌ترین نقشی ندارد. این عناصر نه گانه ملی‌گرایی هستند، (مأخذ ۵) که در تحلیل وقایع نقش بازی می‌کنند و اینکه حوادث و شخصیت‌های مورد بحث در توسعه زیربنایی و فرهنگی، امنیت و گسترش سرزمین مورد نظر چه تأثیری داشتند. زبان، ادبیات، دین و فلسفه ملی چه تغییرات و تأثیراتی را پذیرفت و نقش ملت در آفرینش تاریخ آن دوره چگونه بوده‌است و چه اتحاد و جدایی‌ها در بین اقوام منسوب به آن اتنیک به وجود آمد؟ نگرش پراگماتیستی به تاریخ، ناخواسته به اینجا ختم می‌شود، که در حوادث تاریخی، هر کسی شکست خورده در اشتباه بوده و هر کس پیروز بوده، کار درستی انجام داده‌است. این نگاه در نهایت خود به این معنی می‌رسد که: هر ظالم پیروز بر حق و هر مظلوم شکست‌خورده ناحق است.

۲ - نگرش سیاه و یا سفید به شخصیت‌ها و عالمان تاریخی

در بین ملی‌گرایان افرادی هستند، که نگرشی بر مبنای انتخاب این یا آن و به عبارت دیگر نگرش سفید و یا سیاه به مسائل دارند. این شیوه عمدتاً حاصل تفکر شعوبی می‌باشد، که به روشنفکران ما نیز سرایت کرده و هر چیز و هر کسی را یا حسینی و یا یزیدی می‌بینند. به عنوان نمونه: بعضاً حادثه‌ای را به میان می‌کشند، بدین صورت که: چون برادر ستارخان در حین راهزنی دستگیر و توسط مظفرالدین‌شاه اعدام شده، لذا ستارخان نیز قصد انتقام‌جویی داشته و او نیز دزد و قاچاقچی و عامل این و آن می‌باشد. غافل از اینکه با چنین قضاوتی، تمامی افکار و اعمال ستارخان را با حادثه‌ای، که نمی‌دانیم در ستارخان چه تأثیر مثبت و منفی گذاشته؛ مورد قضاوت قرار می‌دهند و تمامی هزاران نفر اعم از عالم، نویسنده، روشنفکر و مبارز را که ستارخان را همراهی کرده‌اند؛ انسان‌هایی بدون فکر و ملعبه این و آن نشان می‌دهند. برخورد سیاه و سفید در مورد افرادی مثل کسروی نیز وجود

دارد. افرادی حرف‌های برهه‌ای از زندگی او را که علیه ترک‌ها و زبان ترکی می‌باشد، علم کرده، معیاری برای قضاوت در مورد کل کارهای او قرار می‌دهند. در حالی که کسروی علی‌رغم دشمنی آشکار در نیمه دوم عمر خود با ترک‌ها و زبان ترکی، در نیمه اول زندگی عقیده‌ای موافق با آزادی‌خواهی داشته و حتی در دوره دوم زندگی خود نیز با نوشتن «تاریخ هجده ساله آذربایجان» تلاش مثبتی در معرفی تاریخ آذربایجان به عمل آورده‌است. گاه دیده می‌شود برای اینکه راه هر گونه مثبت‌اندیشی و یا بررسی و تحقیق را در مورد کسی ببندند؛ عقیده و ایمان فردی را بهانه طرد آن شخص قرار می‌دهند. به عنوان مثال می‌گویند: چون حیدرخان عموآوغلو و یا پیشه‌وری کمونیست بوده‌اند و به خدا اعتقادی نداشتند، پس نمی‌توانند رهبر خوب و درستی باشند و از این طریق آنها را نزد افراد مذهبی بی‌اعتبار می‌سازند و یا بر عکس افرادی را که عقیده مذهبی اسلامی دارند، طوری معرفی می‌کنند، که گویا همان داعش هستند و لذا به درد نمی‌خورند. این طرز برخورد را در معرفی آقای الهام علی‌اف و یا رجب‌طیب اردوغان می‌توان به کرات در شبکه‌های اجتماعی ملاحظه نمود، در حالی که افکار عقیدتی و مذهبی اشخاص معیار قضاوت اعمال آن فرد نیست. پیشه‌وری هر نوع اعتقادی داشته‌باشد؛ موفقیتش در اصلاحات فرهنگی و توسعه آذربایجان، او را به عنوان یکی از برجسته‌ترین رهبران تاریخ آذربایجان نشان می‌دهد، چنانکه آبراهامیان به نقل از کاتوم (نویسنده کتاب ناسیونالیسم در ایران) چنین می‌نویسد: «حتی مخالفان فرقه هم به ناچار پذیرفتند، که در عرض این یک سال (دوره پیشه‌وری) [۱۹۴۶ - ۱۹۴۷] خدمات و کارهایی بیشتر از دوران بیست ساله رضاشاه انجام گرفته‌است.» (آبراهامیان، ص. ۵۰۴) غافل از اینکه در مسئله خدمت به آذربایجان و زبان و فرهنگ ترکان آذربایجان، هنوز

همتایی برای او وجود ندارد و او با اقداماتش در دوران فعالیت یک‌ساله فرقه، خود را در ردیف بزرگترین شخصیت‌های ملی تاریخ آذربایجان، خصوصاً در آذربایجان جنوبی قرار داده‌است. آنها توجه ندارند در فرقه دمکرات پیشه‌وری هزاران ملا عضو بوده‌اند. (بایاتلی، علی‌چلیک. ص. ۱۹-۱۶۳)

در واقع این‌گونه افراد، خواسته و ناخواسته همراه ایرانشهری‌ها، هم فرهنگ ترکان را از درون بی‌محتوا می‌سازند، هم شخصیت‌های تاریخی را بی‌اعتبار می‌کنند و هم هر گونه راه تحقیق و تفحص تاریخی - اجتماعی در مورد حوادث و شخصیت‌ها را مسدود می‌سازند.

در تاریخ نزدیک آذربایجان، شاید بیشترین ظلم ناشی از تبلیغات منفی با نگاه سیاه یا سفید و یا فرمال نسبت به شخصیت‌های آذربایجانی؛ در حق آیت‌الله صادق خلخالی و حجت‌الاسلام غلامرضا حسنی روا داشته شده‌است.

ترکان آذربایجان به دلیل محرومیت از حس و بینش ملی‌گرایانه، آن هم در دوران اوج و فوران ملی‌گرایی در جهان قرن ۱۸ و ۱۹، ضایعات فرهنگی و سرزمینی بزرگی را متحمل شدند. در دوران مشروطیت، در جنگ اول علی‌رغم بی‌طرفی ایران، در حادثه

هجوم به کشور و سقوط حکومت قاجار، در حوادث هجوم جیلوها، ارمنی‌ها، سیمیتقو، نهضت خیابانی، حرکت ملی پیشه‌وری و شکست‌های پی در پی ترکان و نهایتاً بر سر کار آمدن دولت نژادگرای پهلوی و مظالم بعدی آنها، این سؤال در ذهن هر ترک ایرانی و آذربایجانی به وجود می‌آید، که علل این همه باخت‌های سنگین چه بوده و ترک‌ها در کجای کار گرفتار ضعف در اندیشه و سیاست گشته‌اند؟ تجمّع و تنش ناشی از این ذهنیت بود، که در سال ۵۶ - ۵۷ (۱۹۷۸ - ۱۹۷۹) موجب در هم شکستن فتر ذهنی ترکان آذربایجان شد و شرکت گسترده و برق‌آسای آنها، نقشی تعیین کننده در پیروزی سریع انقلاب اسلامی بازی کرده و فرصت نداد شعوبیه و حامیان استعماری آنها، انقلاب را در مسیرهای پیچ در پیچ سیاسی و دیپلماسی سرگردان نمایند.

حرکت تاریخی ترکان آذربایجان و ایران عملاً عکس‌العملی محکم و مبتنی بر منش ملی و تاریخی بود، که در مقابل مظالم و نژادکشی‌های اعمال شده بر ملت ترک، توسط شعوبیه، با حمایت و دخالت مستقیم دول روس، انگلیس در سال‌های ۱۹۱۷-۱۹۱۹، دخالت آمریکا در حوادث ۱۹۴۵ و در طول حکومت پهلوی، ایجاد گردید. در عین حال نشانه‌ای از بیداری ابتدایی شعور و بینش ملی سرکوب شده و خفته این ملت در جهت قطع ارگانیک ارتباط فرهنگی، سیاسی و نظامی شعوبیه با استعمارگران بوده‌است؛ ارتباطی که بعد از گذشت نیم قرن، عمدتاً به دلیل ملاحظه قوای ملی - اسلامی آذربایجان، هنوز امکان ترمیم پیدا نکرده‌است. بعد از پیروزی انقلاب ۱۹۷۹ میلادی، عملاً ارتش پهلوی با کم‌ترین ضایعات، به حکومت اسلامی واگذار گردید. شکی نیست استعمار غرب، این ارتش نسبتاً قوی و مجهز را برای پروژه‌های بعدی مانند کنترل ترکان آذربایجان نگه داشته‌بود.

۳ - نگرش بر مبنای قُرم و محتوا (ظاهر و باطن)

در مطالعه نوع مواجهه با مسائل آذربایجان، یا شخصیت‌های تاریخی آن، مواردی ملاحظه می‌گردد، که در آن شخص دچار نگرش فرمال می‌گردد. در این حالت به جای دیدن محتوا، تنها قُرم و ظاهر آن را دیده و مبنای قضایات قرار می‌دهد و در اکثر موارد نیز خطای قضایات به وجود می‌آید.

گاه جمله‌ای تحریف شده از ستارخان با این مضمون نقل می‌شود که: «من می‌خواهم هفت اقلیم زیر بیرق ایران باشد.» و چنین قضایات می‌کنند که او فقط ایران را می‌دید و آذربایجان و ترکان برای او اهمیت نداشتند. این در حالی است، که اولاً کلمه «ایران» تحریف شده و کلمه در اصل، «اسلام» بوده‌است. ثانیاً شرایط حاکم در آن زمان، که ایران در دست حکومت ترک قاجار بود؛ نادیده گرفته می‌شود.

دوستانی هستند که شعری از حکیم فضولی مبنی بر عزلت‌گزینی و قبول سختی‌های زمانه، بدون توجه به شرایط تاریخی آن دوران را، بر زاهد و مازوخیست و خود آزار بودن او حمل می‌کنند، در حالی که او فیلسوف و عارفی است، که نوشته‌های فراوانی در دفاع از علم و آزادی و به ویژه حقوق زنان دارد و بر عکس افراد جبرگرا مانند حافظ و سعدی، به وضوح بر آزاد بودن و اختیار

انسان و کرامت او تأکید می‌ورزد و در نوشته‌هایش به کرات از ملت ترک و زبان ترکی، در مقابل زبان عربی و فارسی دفاع کرده و می‌گوید: هدف من نشان دادن قدرت این زبان است، تا مبادا ترکان در مقابل دیگران احساس کمبود نمایند.

در مورد افرادی مثل حیدرخان عمواغلو نیز این نوع خطای نگرش دیده‌می‌شود و به جای ارزیابی مجموعه کارهای منفی و مثبت او، به دلیل چپ‌گرا بودن، از بنیاد مورد بهتان و تهمت قرار می‌گیرد، در حالی که در آن شرایط، انتخابی جز چپ و راست، برای مبارزان و خصوصاً رهبران وجود نداشت.

دوستانی هستند، که سیدجعفر پیشه‌وری را به خاطر بر قلم آوردن جمله‌ای مبنی بر آذربایجانی بودن زبان ما و یا در برهه‌ای از زمان به هر دلیلی نوشتن مطلبی علیه کشور هم‌زبان همسایه؛ ضد ترک قلمداد می‌کنند، فارغ از اینکه در زمان تهیه مطلب، چه شرایطی بر کشور حاکم بوده و او چه عقیده‌ای داشته و بعداً چه عقیده‌ای پیدا کرده‌است. چنانکه اشاره شد در طول تاریخ آذربایجان جنوبی، عملاً عنوان بزرگ‌ترین شخصیت ملی را فقط و فقط در باره او می‌توان به کار برد.

می‌دانیم که در آذربایجان شمالی زبان ترکی آذربایجانی، در مجامع رسمی به شکل «زبان آذربایجانی» گفته و نوشته می‌شود. هستند عده‌ای که این را بهانه کرده؛ علاوه بر روا داشتن هر گونه اتهامی علیه مسئولان جمهوری آذربایجان، حتی کتابهای چاپ شده در آن جمهوری را نیز بایکوت می‌کنند.

نام این زبان را هر چه بنامیم؛ محتوا «ترکی آذربایجانی» است. البته که انتقاد سازنده در مورد نامگذاری لازم است و همه ما در جای خود از این نامگذاری انتقاد می‌کنیم، ولی زیر سؤال بردن محتوای مسئله می‌تواند شخص را به جرگه کسانی ببرد، که غیرمستقیم قصد تخریب آذربایجان و زبان ترکی آذربایجانی را دارند. باز هستند کسانی که مطالب بلند بالایی در موضوع تغییر الفبا می‌نویسند و اظهار می‌دارند، که آنها با عوض کردن الفبای عربی به لاتین می‌خواهند ارتباط ما را با گذشته قطع کنند. با صرف نظر از گفتار و نیت این گروه، باید گفت آنها عملاً محتوا را فدای فرم می‌کنند و خصوصیات فوننتیک زبان ترکی و ناکافی بودن علائم و فرم نوشتاری الفبای عربی برای نوشتن زبان ترکی و عقب ماندن تاریخی آن در نتیجه این الفبای ناقص را در نظر نمی‌گیرند. مضافاً باید از این گونه افراد سؤال کرد: آیا شما می‌توانید حتی یک سطر از کتاب اورجینال ترکی، مثلاً نسخه واتیکان «دده قورقود» و یا دیوان شاعران را بخوانید؟

هستند دوستانی که نام کتاب «تاریخ دیرین ترکان ایران» نوشته مرحوم زهتابی را بهانه می‌کنند، که گویا این نام، تبلیغ ایرانشهری بوده، لذا از ملی‌گرایی ترکان آذربایجان به دور است و بدین وسیله کلیت کتاب را زیر سؤال می‌برند. در حالی که محتوای کتاب تماماً با نگرش ملی‌گرایی آذربایجانی نوشته شده و روح ملی در تک‌تک جملات کتاب قابل ملاحظه می‌باشد. به جرئت می‌توان گفت هر نوع درک هویتی از تاریخ و تاریخ‌نگاری ترکان آذربایجان و دیگر ترکان ایران با این کتاب شروع شده‌است.

مضافاً باید نحوه نامگذاری کتاب‌ها بر اساس شرایط دوره چاپ مد نظر قرار گیرد. شکی نیست که حتی در حال حاضر نیز در بسیاری از نامگذاری‌های کتاب‌ها، با هدف ملاحظه حساسیت‌ها برای گرفتن مجوز چاپ، کلمات ممیزپسند انتخاب می‌شوند.

عین همین برخورد در مواجهه برخی‌ها با کتب منتشره در باره آذربایجان هم مشاهده می‌گردد. آنها بدون آنکه حتی یک صفحه از کتاب «آذربایجانچیلیق» را بخوانند، به خاطر اسم کتاب و با نگرش به فرم به جای محتوا، آن را کتابی علیه ترک‌ها قلمداد می‌کردند و من مناسب دیدم اسم آن را به «تورکچولوک و آذربایجانچیلیق» تغییر دهم. طبیعتاً در خیلی از موارد در شبکه‌های اجتماعی، هویت و نیت اصلی چنین افرادی قابل تشخیص نمی‌باشد.

در مورد «بابک خرم‌دین» سوای اینکه بعضاً باب مباحثه در موضوع اصلیت او را باز می‌کنند، در کنار آن مقابله یا عدم همراهی بابک با افشین را هم پیش می‌کشند و می‌گویند: شخصیت مقابل او افشین نیز از سرداران ترک بوده، چرا یکی را بزرگ و دیگری را کوچک می‌کنیم. گویا باید جای آنها عوض شود. البته که جهت روشن تر شدن وقایع تاریخی، باید کنکاش ادامه یابد، اما عوض کردن اسطوره‌ها در چنین مواردی بی‌فایده بوده و حتی مضر هم می‌تواند باشد؛ چنانچه مأخذ ۱۵ می‌گوید: وقتی اسطوره‌ای با تمامی عناصر واقعی و غیر واقعی بودنش در فرهنگ ملّتی جای گرفت، به فرهنگ ملّی آن ملت تبدیل می‌شود.

۴ - خطای نگاه استاتیکی به جای دینامیکی و یا سنت‌گرایی در مقابل اندیشه اصلاح‌طلبی

یکی دیگر از خطاهای گروه اول، که حرکت مشروطه‌خواهی را عامل شکست می‌دانند، نگرش ایستا به حوادث و زمان است، آنها فکر می‌کنند اگر حرکت مشروطه ایجاد نمی‌شد، قاجار از بین نمی‌رفت، غافل از اینکه اگر ما حرکت نکنیم، زمانه و دیگران حرکت کرده و ما در زیر چرخ پیشرفت دیگران له می‌شویم، لذا لازم است همگام با جهانیان، نه تنها حرکت کنیم، بلکه قدمی نیز جلوتر باشیم، البته نه مثل شعوبیه و نژادپرستان برای له کردن دیگران، بلکه برای دفاع از خود و برقراری حق و عدالت در بین خود و اطرافمان. این نوع خطا را می‌توان خطای دید سنتی در برابر اندیشه اصلاح‌طلبی نیز نامید. اصلاح‌طلبی به عنوان جزئی از زندگی انسان فرهنگی، در هر برهه‌ای از زمان جاری است، نادیده گرفتن آن در هر سطحی از افراد تا رهبری می‌تواند بسیار زیان‌بار باشد.

آوردن جملاتی از نوشته‌های دوران مشروطیت خود گویای همه چیز می‌باشد: «مصاحبه مخصوصه: دولت مشروطه بدون علم ممکن نیست اداره شود، هر قدر که زمان می‌گذرد احتیاج ایرانیان به علم شدیدتر خواهد شد. هر قدر که ما جاهل بمانیم و بر طبق لزومات عصر، خویش را حاضر نکنیم، همسایگان ما بالقوت علم، شیره ما را مکیده و محتاج‌تر به خودشان خواهند ساخت ... دو سال قبل از این هنگامی که بقیه‌السیف قوای بری و بحری دولت روس با یک شکست متحیرانه، از جلو ژاپونیان مجبور به

رجعت قهقهری گردیدند، روزنامه‌جات مسکو و پترزبورغ نوشتند که شکست دهنده ما، عساکر و استعداد ژاپونیان نبود، بلکه مدارس عالیة مملکت ژاپون بود ... آیا انصاف است در دهات سلماس دهقانان آرامنه صاحب مدارس منظمه عیدیه و چندین باب قرائت‌خانه‌ها و کتابخانه‌های عمومی باشند، ولی در نفس قصبه دلمقان (مرکز ولایت سلماس) اطفال ملت را در دکان بقالی محله تعلیم و تربیت نمایند. با این وضع‌ها حالا ایستاده ادعای شرف ملی و عزت قومی هم داریم و همانا نمی‌دانیم، که بی‌علم اگر اکسیر هم باشد؛ به اندازه پاره سفالی شرف و شأن نخواهد داشت.» (ملک‌زاده، مأخذ ۱۰: نشریه فریاد، شماره ۱۵، ۱۴ تیر ۱۲۸۶، ۲۳ تموز / ایون ۱۹۰۷)

در نظر بگیرید که دَوْلِ تُرکِ ترکیه و آذربایجان شمالی، تکنولوژی و فرهنگ سیاسی و دیپلماسی پیشرفته معاصر را به دست نمی‌آوردند؛ آیا می‌توانستند پروژه‌های آمریکا و روسیه را در ایجاد کریدور ترور جهت محاصره جهان ترک را خنثی نموده، قره‌باغ و لیبی را آزاد کنند و قطر را در مقابل استعمار مدافعه کنند؟ آیا می‌توانستند به پیشرفت و درآمد سرانه بالاتری برسند؟ نه تنها نمی‌توانستند، حتی چیزهای دیگر را نیز به تدریج از دست می‌دادند؛ چیزی که الآن ما با آن مواجه هستیم. طبیعتاً تمامی این همه همت و پیشرفت به دلیل کار فداکارانه روشنفکران و ملی‌گرایان صادق و ایجاد بینش و عشق به وطن در آن ملت است؛ چیزی که ما ترکان آذربایجان در زمان مشروطیت نیز در این زمینه کمبود داشتیم و مانع اصلی اتحادمان بود و الآن نیز دچار همین کاستی هستیم. داریم خانواده‌هایی که از روی ناآگاهی و نداشتن تفکر و بینش ملی، نه تنها شیرینی زبان مادری را از بچه‌هایشان دریغ کرده و خودشان را از داشتن فرزندان که افتخاری برای وطن و زبان و فرهنگ خود باشند؛ محروم می‌کنند، در عین حال فرزندان خود را افرادی گوشه‌گیر، فراری از جامعه، پرخاشگر نسبت به فرهنگ خود و پدر و مادر و اطرافیان و غیر توانا در همگامی با دیگر هم‌زبانان خود و عقب‌افتاده پنهان، بار می‌آورند. باز داریم هم‌زبان‌هایی در همسایگی دیوار به دیوارمان، که هنوز هیچ اطلاعاتی در مورد عناصر ملی و منافع سرزمینی خودمان ندارند.

طبیعتاً تلاش برای به دست آوردن بینش فرهنگی در ملت، خصوصاً در مورد ما ترکان ایران و آذربایجان، فداکاری جانی و مالی می‌طلبد. در عین حال تلاشی بزرگ برای تحقیق و تفحص روشنفکرانمان در مورد تک‌تک عناصر متشکله ملی‌گرایی‌مان مثل «زبان، تاریخ، فرهنگ و ادبیات، دین و فلسفه ملی، سرزمین، محیط زیست، حقوق زن و منش ملی» و رساندن آن به ملت‌مان دارد.

این کارها و حرکت‌ها در عین حال که آورده‌ها و نتایج مثبت به همراه دارند، ریسک نیز دارند و در اینجاست، که باید گردانندگان دقت لازم را داشته باشند و دوست و دشمن، قدرت و تعادل قوای آنها را درست تشخیص بدهند. چیزی که روشنفکران ما در این

قسمت کم می‌آورند و نمی‌توانند ملت‌مان را آنچنانکه لازم است، به بینش ملی معاصر، که سلاح اصلی ما در اتحاد و حرکت به موقع می‌باشد؛ تجهیز نمایند.

۵ - خطا پذیری

کارل پوپر در برخورد افراد به تئوری‌های علمی و در بیان روش خطا پذیری جمله معروف فلسفی - منطقی را بیان می‌کند. استفانو گنتی در مقاله‌اش، مطلبی را از پوپر با این مضمون نقل می‌کند: «در بازی علم (یعنی، در اثبات تئوری‌های علمی) علی‌الاصول پایانی قابل تصور نیست و اگر کسی به نتیجه برسد، که یک نظریه علمی، جهت کنترل، نیازی به آزمایش و تجربه جدید ندارد و نظریه تا ابد درست است؛ در اصل آن شخص از آن بازی کنار گذاشته می‌شود.» گنتی با استناد به این مطلب چنین می‌نویسد: «در بازی دموکراسی هم علی‌الاصول پایانی قابل تصور نیست و اگر کسی به نتیجه برسد، که حاکمان و اعمال آنها دیگر به نظارت نیاز ندارد؛ در واقع آن شخص از این بازی کنار گذاشته می‌شود.» این استدلال را عیناً در مورد دوستان گروه اول نیز می‌توان به کار برد؛ بدین شکل که اگر آنها فکر می‌کنند تمامی زوایا و جزئیات تاریخی در مورد شخصیتی را می‌دانند و قضاوت نهایی را صادر می‌کنند؛ در واقع خودشان را از مطالعه و تجزیه و تحلیل دقیق‌تر حوادث تاریخی و ارائه راه حل برون‌رفت از حوادث مشابه، کنار می‌کشند. (مأخذ ۱۴: جویزچی، جلد ۳، ص. ۸۴)

۶ - خطای نگرشی بز گناه

نگاه گروه اول به موضوع ستارخان و انقلاب مشروطیت، عملاً مشابه روش انتخاب «بز گناه» (گناه کنچیسی) می‌باشد. بر مبنای تورات عهد قدیم، یهودیان در روز عید کفارت برای دور کردن گناهان از اجتماع، بزى را به قید قرعه انتخاب و از کوه پایین می‌انداختند، تا گناهان با آن از بین رود. برخورد این گروه و تعیین بز گناه سبب می‌شود قضاوت نهایی در مورد حوادث و شخصیت‌ها با انسداد مواجه گردد. این کار موجب بسته شدن تمامی راه‌های تحقیق و تفحص می‌شود و علل اصلی اشتباهات و خطاهای گروه‌ها و شخصیت‌های دخیل در حوادث در پرده ابهام باقی بمانند.

این گروه به جای یافتن علل واقعی وقایع و درس گرفتن از حوادث تاریخی، می‌خواهند به قید قرعه ساده‌ترین راه را انتخاب و مسئله را حل شده فرض کنند. معمولاً با تعبیر جمله‌ای از هر شخصی می‌توان به او هر نوع اتهامی را چسباند. از کتاب «نبرد من» می‌توان هیتلر را یک آزادی‌خواه و یا دیکتاتور نشان داد، شاهان گذشته را می‌توان شرابخوار، لابلالی، جهادگر و یا خیر نشان داد. این نوع برخورد، ارتباطی با تاریخ و فلسفه تاریخ نداشته؛ تنها برخوردی پوپولیستی و عامه‌پسندانه به‌شمار می‌آید.

۷ - شرایط تاریخی حوادث

تحلیل حوادث و شخصیت‌های گذشته در شرایط تاریخی خود، بدون اطلاع از جزئیات حوادث و وقایع زمان مربوطه غیرممکن بوده و اطلاع از جزئیات حوادث، شرط لازم برای شروع چنین کاری می‌باشد. در اینجا موضوع شرایط تاریخی حوادث و زندگی افراد، نه به عنوان نوعی از خطای تحلیل حوادث تاریخی، بلکه به عنوان یک مسئله عام تمامی موارد خطاهای فوق‌الذکر در نظر گرفته می‌شود، زیرا این موضوع به مقدار زیادی تابع نسبیت بوده و هر کسی می‌تواند دیگری را متهم به در نظر نگرفتن شرایط تاریخی حوادث نماید، ولی دقت در مورد انواع خطاهای قبلی می‌تواند حداقل مثل یک فرمول و قاعده منطقی جهت احتراز از خطا عمل کنند. مثلاً اگر کسی متهم به نگرش سیاه و یا سفید به حوادث و شخصیت‌ها شده و خود از پذیرش اعتقاد به این نگرش سر باز زند، یا باید در کنار سیاهی، نقاط سفید را نیز بیان نماید، که در این حالت مجبوراً به منطقی درست تحلیل روی می‌آورد و یا قبول می‌کند که او، فلان شخصیت را بر اساس دلایلی، عین یک دشمن برای تفکر خاص قلمداد می‌کند، لذا نیازی به جستجوی نقطه سفید در او لازم نمی‌بیند. در این حالت نیز نوعی دلیل و تحلیل به میان می‌گذارد.

در نظرگرفتن شرایط تاریخی با نگرش هرمنوتیکی تفاوت دارد. در علم هرمنوتیک، با توجه به جدیدترین یافته‌های علمی و فلسفی، متن و یا حادثه‌ای قدیمی بازخوانی و تفسیر می‌گردد، ولی شرایط تاریخی بر اساس وضعیت اجتماعی و فرهنگی، اطلاعات و قضاوت مختص دوره و زمانه وقوع حوادث در نظر گرفته شده و از تفسیر و تعبیر انتزاعی آنها، بر مبنای روش‌های قضاوت زمان حاضر احتراز می‌شود. روش «مقاصد و مصلحت زمانه» نیز روشی پراگماتیستی برای اجرای قوانین است، که در شرایط موجود زمان، با توجه به نتایج مفیدتر و مناسب‌تر انتخاب می‌گردد و ارتباطی با تحلیل حوادث تاریخی ندارد.

● علل ذهنی شکست نیروهای مردمی و تقابل سنت با مدرنیته

روشنفکر ترک آذربایجانی دوره قاجار، اعم از روشنفکر حکومتی و مردمی و روشنفکر ترک دوره پهلوی، همان طور که هیچ شناختی از شعوبیه و تاریخ و خصوصیات آن نداشتند؛ هیچ اطلاعی نیز از ملی‌گرایی و عناصر متشکله آن نداشتند. تنها دوره یک ساله حکومت ملی بود، که در آن تعدادی درکی از ملت و ملی‌گرایی ترکان به دست آوردند، که البته قبل از اینکه درک خود را به جایی برسانند؛ مورد هجوم واقع شده و قتل عام شدند و باز دوره فترت اتفاق افتاد و بعد از انقلاب ۱۳۵۷ بود، که در سایه پیشرفت‌های ارتباط جمعی جهانی، تدریجاً این ادراک رشد و گسترش یافت.

آنها نه تنها درکی از ملی‌گرایی نداشتند، بلکه متجدد و پیشرفته بودن آریاگرایان را در نتیجه تبلیغات گسترده فراماسون‌های غربی، همراه با ناکارآمدی ترک و زبان ترکی باور کرده بودند. به این سبب در انقلاب مشروطه هیچ درکی از روشنفکران قوم فارس و قدرت آن در سایه حمایت غرب، به عنوان یک اجتماع ضد ترک نداشتند. تصویری مبنی بر اینکه افرادی در ایران علیه ترک و زبان ترکی هستند؛ در ذهنشان نبود. حتی زمان طولانی بعد از شکست‌شان و سقوط قاجار نیز متوجه این موضوع نشدند.

آنها تنها چیزی که از مدرنیته می‌دانستند، آزادی مطبوعات و انجمن‌ها بود و در راه این تفکر نیز مایه گذاشتند، جان و مال و حاکمیت‌شان را فدا کردند، لذا بیش از این انتظار دیگری نمی‌شد از آنها داشت.

روشنفکر زمان کنونی، باید این موضوع را در نظر بگیرد، که در آن زمان هیچ نوشته‌ای در میان ترکان آذربایجان در مورد تئوری ملی‌گرایی، حتی در حد یک برگ نوشته نشده بود و این امر نشان دهنده انرژی و سرمایه‌ای است، که دول غربی استعماری برای کنترل و ایجاد محدودیت ورود چنین افکاری به میان ترکان آذربایجانی صرف کرده بودند. به جرئت می‌توان گفت «تورکچولوک و آذربایجانچیلیق / ملی‌گرایی ترک و آذربایجان‌گرایی» اولین نوشته در این زمینه می‌باشد.

در هر حال در آن دوره، مشروطه‌خواهان هیچ درکی از مفهوم ملی‌گرایی و ملت - دولت و مدرنیته نداشتند، حتی این وضعیت تا یک قرن بعد نیز در بین ترکان آذربایجان جنوبی ادامه داشت، در حالی که در آذربایجان شمالی و آناتولی از صد تا صد و پنجاه سال پیش چنین تفکری در حال تئوریزه شدن بود و محتوای اصلی نوشته‌های روشنفکرانی چون: توپچوباشی‌اف، حسین‌زاده، احمد آغاوغلو، گوئی‌آلپ، آک‌چورا، مرجانی، قاسپیرالی و دیگران عمدتاً مسائل ملی بود؛ چیزی که هنوز روشنفکران ما به طور همه جانبه به آن مرحله نرسیده‌اند. البته علل آن به تفصیل در همان کتاب فوق‌الذکر آمده‌است. با مد نظر قرار دان این موضوع، که ذهن آنها عاری از تفکر ملی‌گرایی بود، متهم کردن مشروطه‌خواهان به خیانت و وابستگی، بسیار سطحی‌نگرانه و نشان عدم اطلاع از آن دور و زمانه می‌باشد. البته که باید تحلیل‌های همه جانبه ادامه یابد، جزئیات حوادث و علل این همه شکست مشخص گردد و اگر افرادی در بین انقلابیون وابستگی به دول استعماری داشتند؛ آشکار شود.

آنها هر چه در چنته داشتند، از مال و جان در طبق اخلاص گذاشته بودند غافل از آنکه مدرنیته نه فقط با تکنیک‌ها و ظواهر جذاب به ایران وارد شده بود، در عین حال با تمامی تولیدات زباله‌ای خود نیز آمده بود. در این بخش مدرنیته، دیگر از صدق و صداقت دوران سنتی اثری نبود، ولی مشروطه‌خواهان هنوز نتوانسته بودند از آن قالب‌های سنتی بیرون بیایند. اگر دوره‌های تاریخ انسانی را مثل یک موجود زنده محسوب کنیم، آنها متولد می‌شوند، رشد می‌کنند و نهایتاً به حسیض می‌رسند و مثل یک موجود زنده، علاوه بر اینکه محصولات مفیدی دارند، در عین حال ضایعات و تفاله و زباله نیز در اطراف می‌ریزند. مدرنیسم نیز به عنوان موجود زنده، محصولات مفید مثل صنایع و سازمان‌های فرهنگی دارند و در عین حال تفاله و زباله‌هایی مثل نژادپرستی، تروریسم، بحران‌های نظامی، اقتصادی و تبلیغات دروغ دارند.

اگر ترکان در جنگ تالاس توانستند بزرگ‌ترین چرخش استراتژیکی فکری ملت خود را به طور ابتکاری به وجود آورده، با اعراب علیه چینی‌ها متحد شده و برای هزار سال چینی‌ها را از منطقه بیرون رانده و بر دنیا حکومت کنند و یا در جنگ با بیزانس ابتکار به خرج دادند، بدین علت بود، که در آن زمان‌ها همه در یک سیستم سنتی قرار داشتند و فقط میزان قدرتشان کم و زیاد بود. اما در دوران مشروطیت ترکان آذربایجان خصوصاً از نظر فرهنگی در سیستم سنتی گذشته مانده بودند، ولی غرب و شعوبیه

علی‌رغم داشتن نقش تفالۀ مدرنیسم، با تمامی نژادپرستی، تفکر تحریف و تحقیر و ترور در داخل سیستم مدرنیته قرار داشتند و دیر یا زود مدرنیته سیستم سنتی را کنار می‌زد و به قولی این امر دیر و زود داشت، ولی سوخت و سوز نداشت.

آیا منتقدین مشروطه فکر می‌کنند، افرادی مثل محمدعلی‌شاه، که از بسیاری جهات تحت نظارت و تربیت روس‌ها و انگلیسی‌ها بودند و عملاً بعد از ناصرالدین‌شاه، تمام ارکان کشور تحت فرمان این دول بود؛ می‌توانستند کار مثبتی در جهت توسعه کشور بردارند؟ محمدعلی‌شاه و اطرافیانش که به قول معجز، هیچ ذهنیت مثبتی از زبان و ملت ترک نداشتند، آیا می‌توانستند کار مثبتی در جهت رشد فرهنگی اجتماعی ملت ترک انجام دهند؟ سؤال اینجاست وقتی محمدعلی‌شاه، قانون انجمن ایالتی را، سواى اینکه محتوای آن، چقدر به ملی‌گرایی ترکان نزدیک بود؛ لغو می‌کند، ملت چقدر می‌تواند به آنها اعتماد کند؟ به دلایل تاریخی از یک طرف این ملت از اندیشه و تفکر ملی‌گرایی به دور ماند و از طرف دیگر در آن زمان تمامی دول استعماری بر سر پاک کردن دولت ایران از ترکان هم آوا شده بودند، لذا گناهکار دانستن کسانی که فقط برای حداقل حقوق؛ یعنی، برپایی انجمن ایالتی اقدام می‌کردند؛ دردی را چاره‌ساز نخواهد بود.

به مطلب تاریخی جمیل حسنی که می‌گفت: جنگ سرد بعد از جنگ جهانی دوم، نه از لهستان، بلکه از آذربایجان جنوبی شروع شد، باید این مطلب را نیز افزود که: در زمان مشروطه، جنگ همه دول استعماری علیه ترکان به همان مقدار، که در ترکیه عثمانی جریان داشت؛ در ایران قاجاریه نیز وجود داشت و اگر می‌خواستیم پیروز شویم؛ باید روحیه‌ای مثل روح «چناق قلعه» می‌داشتیم. به هر دلیلی آن زمان این روحیه را نداشتیم و مختصر روحیه ملی آزادی خواهی نیز که در تبریز وجود داشت؛ از یک طرف به دلیل عدم حمایت کافی و لازم از شهرهای دیگر آذربایجان و از طرف دیگر به دلیل کافی نبودن اطلاعات نظامی - سیاسی آزادی خواهان از شرایط جهانی و قوای دشمنان، کارساز نشده، در هم شکسته شد و باز باید این شرایط را با زمان خودمان بسنجیم، که علی‌رغم وجود این همه امکانات ارتباطات جمعی و وجود دول ترک مقتدر در اطرافمان، ملت ما بعد از نیم قرن و این همه فداکاری و جانفشانی در جنگ عراق و غیره و این همه تلاش، هنوز نتوانسته تدریس حتی یک ساعت کلاس درس رسمی برای زبان مادری خود، که در قانون اساسی تصریح شده، به دست آورند؛ آن وقت در آن شرایط، چرا باید از انجمن غیبی و مجاهدین معدود تبریزی و افراد فداکاری مثل ستارخان و باقرخان و علی مسیو و ثقه‌الاسلام و غیره این همه انتظار داشت؟

آنها در مقابل قوای تا دندان مسلح روس و انگلیس، که بر تمام ارکان دولت قاجار مسلط بودند و این همه شعوبی تحت فرمان این دول بود، چه کاری می‌توانستند انجام دهند؟ چرا ما هیچ کاستی را در خود نمی‌بینیم و تمامی کاستی‌ها را می‌خواهیم بر آنها بار کنیم؟

آنها هر چه در توان داشتند؛ در طبق اخلاص گذاشتند و جسارتی فراتر از حدّ یک انسان نشان دادند. نباید در عالم انتزاعی و خیالات حرکت کرد. کمی هم باید زمینی اندیشید. البته اینجا صحبت از این نیست که از مشروطه‌خواهان طرفداری نموده، علیه قاجار باشیم. هر دو از ملت ما بودند، اما هر دو در کنار محسنات‌شان، ایراد و گاهی ایرادهای اساسی داشتند. تحلیل حوادث تاریخی‌مان باید در جهت دانستن علل واقعی بروز این ایرادها و پیدا کردن راه و چاره برای برون‌رفت از وضعیّت اسفبار کنونی‌مان باشد؛ نه محاکمه و گنهگار یابی از گذشتگان‌مان.

وقتی آغاوغلو از مّلی‌گرایان ترک در اروپا درس می‌خواند؛ نقل می‌کند، که ناصرالدین شاه مسافرتی به پاریس داشت. او وقتی از خیابانی با لباس‌های پر زرق و برق درباری می‌گذشت؛ پالتوش می‌افتد. او به فارسی با همان لحن شاه - نوکری به ملازمش می‌گوید: «بگیر آن را...» (مأخذ ۵، ص. ۳۲۴)

حوادث این‌چنینی بی‌شماری وجود دارد و نشان می‌دهد حتی شاه مقتدر قاجار، ناصرالدین‌شاه هم بینش مّلی مناسب به فرهنگ و زبان ترکان نداشت، چه رسد به محمدعلی‌شاه و احمدشاه که تا بن دندان، تحت نفوذ دول روس و انگلیس بوده و توسط آنها تربیت یافته‌بودند و هر نوع تغییرات در دربار بدون اطلاع این دول غیرممکن بود، چنانچه مظفرالدین‌شاه حتی قدرت انتخاب شعاع‌السلطنه به جای محمدعلی‌میرزا را نداشت. دیگر مسئله اینجاست، که حتی اگر ولیعهد را عوض می‌کرد، باز سیر حرکت حوادث خیلی تغییر نمی‌کرد.

وقتی فردی مثل ناصرالدین‌شاه در اوج قدرت و تلاش برای آوردن آثاری از پیشرفت و مدرنیته به ایران، درک مّلی از ملت و زبان و فرهنگ ترکان نداشت و یا کم داشت و تلاشی نیز در این جهت انجام نمی‌داد، عملاً قاجار پایگاه مردمی خود را در بین ترکان از دست داده‌بود. آنها مّلتی نساخته‌بودند، که حامی ایشان باشد و فرهنگ مّلی ایجاد نشده‌بود، که روزی تکیه‌گاه آنها شود. آنها مثل دوره آخر صفویه تمام تکیه‌شان به شعوبیه و قوم فارس بود، که آنها نیز تحت فرهنگ شعوبیه و تحت فرمان کامل فراماسون‌ها بودند، شعر معجز نشانی از این موضوع است.

مخلّص اینکه هر چند سلاله قاجار اعم از روشنفکران و حاکمانش، نسبت به ملت و زبان و فرهنگ ترکی بی‌تفاوت شده‌بودند و آن را به دیده تحقیر می‌نگریستند، ولی انگلیسی‌ها و روس‌ها به این هم راضی نبودند و برای محکم‌کاری و جلوگیری از تغییر افکار در آینده در میان ترکان، کنار گذاشتن حکومت قاجار و ریشه‌کنی ترک و ترکی و آوردن شعوبیه با ریشه مجوسی را، به عنوان هدف تعیین کرده‌بودند، تا بتوانند هم با فرهنگ و ملت ترک، مبارزه ساختاری کنند و هم سیستم فرهنگی و اقتصادی ایران را تحت کنترل داشته و مهم‌تر اینکه افرادی را در این سیستم تربیت کنند، که در حوادث آینده و قرن بعد به کارشان بیاید.

آنها با آوردن رضاشاه، راه‌آهن دلخواه شمال و جنوب را کشیدند. در سال ۱۳۰۴ حوزه را زیر نظر او ایجاد کردند آنها حتی تمام آثار معماری قاجار را که صحیح و سالم بودند؛ به دست او از بین برده و ساختمان‌های کبریتی، مثلاً مدرن به جای آنها درست کردند، تا ایران عاری از هر گونه آثار ترک باشد.

به عبارتی، در آن شرایط فرهنگی، تعادل قوا به نحوی بود، که تغییرات غیر قابل اجتناب می‌نمود و عدم اطلاع مشروطه‌خواهان از تعادل قوای آن زمان سبب شده بود، که آنها حتی امکانات مانور سیاسی لازم با توجه به میزان قدرت خود را نیز از دست بدهند و ناچار به شرایط انتحاری سوق داده شده؛ وضعیتی مثل کربلا آفریده، از بین رفتند و مثل آن زمان نیز میدان را به شعوبیه باختند. باز این سؤال پیش می‌آید، چرا در «چناق قلعه» علی‌رغم حمله مستقیم تمام عیار بزرگ‌ترین دول غربی، ترکان آناتولی آنها را شکست دادند؟ و چرا در آذربایجان شمالی رسول‌زاده پیروز شد؟ زیرا روح ملی در میان مبارزانش پرورش یافته بود.

به قول گوئی آلپ «امروز در اروپا کسی نمانده، که به وجدان ملی مالک نباشد و بدین سبب در آنجا امکان ایجاد مستعمره و استعمار وجود ندارد.» (گوئی آلپ، بخش ۱- ۸)

• ضعیف بودن حسّ ملی‌گرایی در میان ترکان و علل کلی آن

▪ چرا در دوره قاجار حسّ ملی‌گرایی در بین ترکان کشور در حد نازل و نزدیک صفر بوده است؟

اگر بخواهیم فهرست‌وار علل ضعیف بودن حسّ ملی‌گرایی در میان ترکان ایران در عصر قاجار را برشماریم، باید بگوییم: اولین و مهم‌ترین عامل این بود، که در دوره حکومت ناصرالدین‌شاه عملاً ایران به پیشرفت‌های بزرگ مادی نائل گردید و آثار مدرنیته مثل دارالفنون، مدارس جدید، بلدیّه، وزارت امور خارجه، شهربانی، رسانه دولتی، عدلیه (دادگستری)، کارخانه برق، تلگراف‌خانه، خط‌آهن، موزه ملی، تأسیس اولین بانک و ده‌ها مورد دیگر از این دست برای اولین بار به کشور راه یافت، اما پیشرفت‌های فرهنگی همگام و هماهنگ با آثار عینی مدرنیته به وجود نیامد و این امر شکاف بزرگی در جامعه فرهنگی و روشنفکری به وجود آورد.

دوم اینکه روشنفکران، به‌ویژه وابستگان قاجاریه و روشنفکران دیگر، هنوز با آثار فرهنگی اروپایی و تئوری‌های فلسفه و منطق و تفکرات ملی‌گرایانه آشنایی کافی پیدا نکرده بودند. این در حالی بود، که در بیشتر مناطق اروپایی از یونان، مجارستان، بلغارستان، تا آمریکا، تفکرات ملی‌گرای آزادی‌خواهانه، سوژه اصلی حرکت‌های اجتماعی را تشکیل می‌دادند، اما این تفکرات در جامعه روشنفکری قاجار و مردم راه نیافته بود و فقط تفکرات نژادپرستانه توسط ماسون‌های وابسته غربی‌ها در بین شعوبیه، بابیه و بهایی‌ها با سرمایه‌گذاری کلان تبلیغ می‌گردید. انگلیسی‌ها و روس‌ها و غرب توسط فرماسون‌های خود، عناصر شعوبی و گروه‌های ضد ترک فراوانی تربیت کرده بودند. متأسفانه حاکمیت قاجار درک درستی از این فعالیت‌ها و عواقب آن نداشت.

سوم اینکه ترکان ایران حکومت را از خود می‌پنداشتند. دولت قاجار مثل عثمانی‌ها، اراضی از دست رفته قابل توجه و ملل عاصی طرفدار جدایی نداشتند، که حسّ ملی را در آنها ایجاد نماید.

چهارم اینکه خاک و سرزمین اصلی ترکان ایران، مانند سرزمین ترکان روسیه، به اشغال روس‌ها یا اشغالگران دیگر در نیامده بود، تا موجب ایجاد حسّ ملی در آنها گردد.

پنجم اینکه روشنفکران ترک و خصوصاً قاجاریه نتوانستند به نظریه‌های ملی‌گرایی دست یابند. غربی‌ها علاوه بر تبلیغات گسترده ضدّ ترک، با ایجاد قحطی‌هایی نیمه‌ای از جمعیت کشور را که بیشتر از ترکان بودند؛ به کام مرگ برده‌بودند و با به کارگیری گروه‌های شعوبی، باب و بهایی و درگیری در شهرهای مختلف، عملاً توان فکر کردن را از مردم سلب کرده‌بودند و آنها فرصت و امکان اندیشیدن به مسائل ملی را نمی‌یافتند و در عین حال کنترل کامل غربی‌ها بر دولتمردان ایران سبب شده بود ضعف افکار و حسّ ملی‌گرایی در میان افراد منسوب به قاجار نیز به وضوح خود را نشان دهد. (شعوبیه، ص. ۲۴)

مطالبی دال بر ضعف بینش ملی در بین ترکان ایران و آذربایجان

۱ - گزارش امین‌الشرع از حسّ ملی ترکان در دوره بحرانی جنگ جهانی اول

وقتی جیلوها و ارمنی‌ها و در کنار آنها کردها ده‌ها هزار از مردم آذربایجان به ویژه شهرهای اورمیه و سلماس را کشته‌بودند، اهالی خوی به طور معجزه‌آسایی با درخواست کمک متنفذینی از مردم و آمدن ارتش اسلامی عثمانی از قتل عام نجات پیدا می‌کنند. آقای امین‌الشرع روحانی صاحب نفوذ این شهر در خاطرات روزانه خود چنین می‌نویسد: «باری اهالی مملکت ما هم از ترس گلوله‌های ارامنه و نصاری دامن محبت و دوستی ترکان را محکم گرفته و از نام و نژاد قدیمی خود یادها کرده و افسانه‌ها می‌خواندند و اثبات می‌کردند که ما نیز قدیم از ایل و الوس [اولوس] ترکان بوده و از خاک پاک ترکستان قدیم بوده و هستیم، لیکن بعد از رفتن عثمانلویها آن وقت ورق برگردیده و چه شکایت‌ها که اظهار کرده و چه نفاق‌ها، که به قالب نزدند.» همین جمله و در عین مطالب دیگر این خاطرات نشان می‌دهد، حسّ ملی در میان ترکان آذربایجان بسیار گذرا و غیر اصولی بوده و البته چنین وضعیتی را با مراتب بدتر و شدیدتر در خود راوی نیز می‌توان مشاهده نمود. (مأخذ ۱۲، امین‌الشرع، ص. ۲۹)

۲ - قول ستارخان

وقتی ستارخان می‌گوید: «من می‌خواهم هفت دولت زیر پرچم اسلام باشد.» در این جمله، حسّ ملی بسیار ضعیفی متصاعد می‌گردد و فقط بخشی از حسّ ملی مربوط به عنصر دین در آن دیده می‌شود.

۳ - واقعه عاشورای ۱۲۹۰ شمسی

وقتی روس‌ها تبریز را اشغال کرده و در عاشورا، روز مقدّس شیعیان، نه نفر از بزرگان و عالمان دینی و برگزیدگان آذربایجان را در مقابل چشم مردم به دار می‌آویزند و دسته‌های سینه‌زنی بدون کوچک‌ترین عکس‌العملی از مقابل آنها گذشته و نذری گرفته، پراکنده می‌شوند؛ این موضوع به خوبی نشان می‌دهد آنها هیچگونه حسّ ملی‌گرایی، حتّی از نوع عنصر مذهبی نداشتند. در عین حال حتّی همان شیعی‌گری و عاشورا را هم به صورت وارونه و برای نمایش و وقت‌گذرانی می‌شناختند.

▪ مطالبی دال بر عدم وجود حسّ ملی‌گرایی در میان دولتمردان قاجار

۱ - وقتی احمدشاه در بحران کامل قرار می‌گیرد؛ آتاتورک دست دوستی و همکاری برای برون‌رفت دولت از بحران به سوی او دراز می‌کند، (پدرام، ص. ۱۵۰) اما احمدشاه به دلیل نبود حسّ ملی‌گرایی درست و عدم تشخیص دوست از دشمن، همان ابتدای کار آن را رد می‌کند.

۲ - معجز که مدّتی در استانبول مانده و ادراکی از ملی‌گرایی را دریافته‌بود؛ وضعیّت ذهنی روشنفکران حاکمیّت قاجار را به درستی و روشنی در شعر خودش بیان کرده‌است: (تورکچولوک ...، ص. ۲۷)

دون شعر ایله بیر نامه آپاردیم شاه ایرانه

دئدی تورکو نمی‌دانم، مرا تو بچه پنداری

اؤزو تورک اوغلو تورک، اما دئییر تورکو جهالتدیر

خدایا مضمحل قیل تختدن بو آل قاجاری

ترجمه:

دیروز با زبان شعر نامه‌ای به شاه ایران بردم، گفت ترکی نمی‌دانم، مرا بچه می‌پنداری؟

خودش ترک‌زاده است، اما می‌گوید ترکی جهالت است، خدایا این آل قاجار را محو بنما.

● عدم توانایی در شناخت درست دشمن و قدرت آن

۱ - شاید عده‌ای اعتراضات احمدشاه قاجار در مجلس بریتانیا را دال بر وطن‌پرستی او قلمداد کنند، (پدرام، ص. ۲۴۶) ولی این به نوعی نشان‌دهنده عدم توانایی در تشخیص درست دشمن و قدرت آن می‌باشد. وقتی مقام عالی کشور احمدشاه، ارتش و سیستم امنیتی آن شناسد و نداند، که ناصرالدین‌شاه، محمدعلی‌شاه و حتّی به نقلی مظفرالدین‌شاه و تعداد بی‌شماری از

دولتمردان قاجار چگونه ترور شدند (شعوبیه، ص. ۵۹) و دشمن را درست تشخیص ندهد و به جای ارزیابی مسئله و وارد شدن در معاملات مسائل مملکتی، در راستای نجات دولت و مملکت بگوید: «اگر در سوئیس گل فروشی کنم، بهتر است، تا در چنین مملکتی پادشاه باشم.» (پدرام، ص. ۱۴۱) دیگر چه انتظاری در مورد مسئولیت پذیری آنها می توان داشت. این فرد حتی کوچک-ترین درکی از این موضوع نداشت، که دشمنان حتی همان شغل گل فروشی و ساندویج فروشی را هم از او دریغ خواهند کرد. او در سال ۱۹۲۹ در پاریس کشته شد.

۲- وقتی مشروطه خواهان نتوانند دشمن و خطرات آن را درست تشخیص دهند؛ بعد از سال ها مجادله و جنگ با نیروهای دولتی، روس ها تا دروازه شهر تبریز آمده، آن را محاصره می کنند و در چنان موقعیت دشواری تازه مشروطه خواهان به این فکر می افتند، که به محمدعلی شاه تلگراف بزنند و از روی ناچاری اعلام همبستگی بکنند. وقتی کارد به استخوان برسد، تسلیم از روی ناچاری چه دردی را دوا می کند؟ (کسروی، ص. ۹۰۲ - ۹۰۳)

۳- مطلب زیر عیناً از مقاله جناب رحیم جوادبیلی ذکر می گردد: «تبریزی میرزا قاسم خان، نظام السلطنه، مدرّس، تربیت، تقی زاده، ستارخان، باقرخان، آیت الله بهبهانی، آیت الله طباطبایی، آیت الله شیخ ابراهیم قزلباش زنجانی و اشخاص بسیاری مثل آنان، از جمله افراد سرشناسی بودند، که بعنوان مشروطه طلب و تجدّدخواه شناخته می شدند و جملگی می گفتند: «ما را به بیراهه بردند، ما به خاطر این مبارزه نمی کردیم، ما به این نتیجه قایل نبودیم، به ما خیانت کردند! کاری کردند که اسباب ویرانی خانه متعلق به خود را فراهم آوریم. (اشاره ملموس به حاکمیت ترک قاجار) می خواستیم بنیانی نو در اندازیم، ولی این وضعیت، این ناتوانی و این قضیه ها را نه می فهمیدیم و نه به آن فکر کرده بودیم.» (مأخذ ۱۳: قحطی و مهاجرت ...)

این مطالب به وضوح نشان می دهد روشنفکران ترک در آن زمان به دلیل نداشتن بینش ملی، که می توانست چراغ راه باشد؛ نتوانستند دوست و دشمن را از هم جدا کرده و قدرت آنها را بسنجند.

● خصوصیات اصلی روشنفکران آریاگرا و به عبارتی ایرانی شهری ها

در این نوشته، منظور از جامعه روشنفکری آریاگرا، همان جامعه روشنفکری فارس می باشد، که تفکر نژادگرایانه ضدّ ترکی و ضدّ اسلامی، اگر نگوییم بر تمامی ایشان، حداقل بر اکثریت قاطع آنان، حاکم بوده و آنها عملاً اتاق فکر شعوبیه محسوب می گردند. این نحلّه فکری که مانقوردهای ظاهراً ترک نیز یار و یاورشان می باشند، در هجوم علیه ترکان و عربان و اسلام هم فکری کامل دارند. آنها فقط در انتخاب تاکتیک، با همدیگر مناقشه و مناظره می کنند. البته ممکن است در بین آنها افرادی با تفکر معتدل تر وجود داشته باشد، ولی قدرت عرض اندام نداشته و تا حال نتوانسته اند خودی نشان دهند.

تفکر ضد اسلامی حاکم بر جامعه روشنفکری آریاگرا به وضوح در شبکه‌های اجتماعی قابل مشاهده می‌باشد. به ویژه در سال‌های اخیر کوروش، داریوش، فردوسی و یزدگرد، که به گونه‌ای به امامان و پیشوایان آنها تبدیل شده‌اند؛ با عزت و احترام قدسی مورد اشاره و تکریم قرار می‌گیرند، اما پیغمبر اسلام، امام علی، امام حسن و امام حسین به طور دائم توسط آنها مورد هر گونه بی‌حرمتی قرار گرفته، دشمن قلمداد شده و در معرض انواع سخنان ناروا و غیراخلاقی و غیرانسانی قرار می‌گیرند. در نقطه مقابل در شبکه‌های اجتماعی، این روشنفکران ترک و ملی‌گرایان ترک هستند، که بزرگان اسلام را ارج نهاده و کسانی چون کوروش و فردوسی را، نه به روال آریاگرایان با فحش و ناسزا، بلکه به صورت منطقی و علمی مورد نقد قرار می‌دهند.

در یک تحلیل کلی مبتنی بر واقعیات عینی و میدانی، روشنفکران آریاگرا و باستانگرا، از نظر لیاقت و کفایت در پایین‌ترین مرتبه جامعه روشنفکری ایران قرار می‌گیرند، چرا؟

1 - از اواخر دوره قاجار عملاً کلیه امکانات فراماسونری استعماری در اختیار آریاگرایان بوده و گروه‌های شعوبی، بابی و بهایی تربیت یافته روس و انگلیس نیز تمام وقت به ترور بزرگان قاجار، مأموران دولتی، خصوصاً در جنوب و مرکز کشور دست می‌زدند. این جامعه روشنفکری با انواع تبلیغات دروغین، تحقیر و توهین سعی داشتند ترک و ترک‌گرایی را مترادف با پس‌روی و عقب‌ماندگی نشان داده و فارس و فارس‌گرایی را برابر با تمدن و تجدّدخواهی و مترادف با پیشرفت و توسعه کشور نشان دهند. در سایه غلبه این گفتمان روشنفکران زیادی از خانواده قاجار و دیگر ترکان آذربایجان، مثل تقی‌زاده‌ها، کسروی‌ها و حتی افرادی مثل خیابانی و پیشه‌وری نیز، حداقل در دوره‌ای از زندگی خود، به این گونه تفکرات باور داشتند. بعد از قاجار نیز در طول قرن گذشته، تمامی امکانات مالی، جعل و تحریف و تمامی ماشین جنگی و ترور دولتی، به طور مستقیم و غیرمستقیم توسط حکومت پهلوی در اختیار آریاگرایان قرار گرفته بود و بعد نیز به جز مدت کوتاهی که فضای باز محدودی ایجاد شده بود؛ باز همین تفکر بر افکار بیشتر دولتمردان و خصوصاً گردانندگان مسائل فرهنگی کشور حاکم بوده است.

این آریاگرایان و پهلوی‌گرایان و در واقع شعوبیه فاقد کفایت و لیاقت مدیریت، نتوانستند کوچک‌ترین قدمی در بهبود دموکراسی کشور بردارند. البته دموکراسی برای کل اقوام و ملل داخل کشور یک طرف بماند، آنها نتوانستند، حتی یک دموکراسی نیم بند ظاهری، در میان خود نژادپرستان، اعم از آریاگرایان داخل، اپوزیسیون مثلاً غرب‌دیده و متمدّن خارج از کشور، سلطنت‌طلبان، اصلاح‌طلبان و غیره ایجاد نمایند. در سایه این امر سیمای آزادی و آزادی‌خواهی مملکت ما بعد از یک قرن حاکمیت آریاگرایان به مراتب عقب مانده‌تر از نیم قرن آخر دوره قاجار می‌باشد. آریاگرایان و جریان آریاگرایی، دموکراسی ما را در ایجاد سندیکا، انجمن، احزاب و مطبوعات به دوره‌هایی عقب‌تر از نیمه دوم قرن نوزدهم تنزل داده‌اند.

۲ - در حالی که بعد از قاجاریه، در طول قرن گذشته کلیه معادن، نفت، امکانات اقتصادی، نظامی و تمامی عوامل سرکوب و ترور مخالفان، تماماً در اختیار روشنفکران و سیاستمداران و بوروکرات‌های آریاگرا بود، اما آنها نتوانستند کوچک‌ترین قدمی، در جهت پیشرفت و توسعه کشور بردارند. به عنوان مثال در حالی که در دوره پایانی قاجاریه در نیمه دوم قرن نوزدهم با سطح پایین تکنولوژی در جهان، بیش از ۷۰۰ کیلومتر راه آهن کشیده شده بود؛ آریاگرایان بعد از یک قرن هنوز نتوانسته‌اند فراتر از همان تکنولوژی را حتی توسط خارجیانی که شعوبیه را سرکار آوردند؛ در کشور اجرا و ایجاد کنند، چه رسد به اینکه قطعه‌ای از آن تکنولوژی را در داخل بسازند. این موضوع عملاً در کلیه زمینه‌های تولیدی و مسائل زیست محیطی و غیره صدق می‌کند. به جز دوره کوتاه بعد از انقلاب ۵۷، شعوبیه در قرن گذشته، علاوه بر اینکه از نظر اقتصادی به طور کامل آذربایجان را بایکوت کرده بود؛ در کل کشور نیز با پیشبرد سیاست تمرکزگرایی، تبعیض مرکز - حاشیه، تبعیض قومیتی در استان‌های حاشیه، من جمله: آذربایجان، کردستان، خوزستان، سیستان و بلوچستان، خراسان شمالی و گلستان در منطقه ترک‌ها و ترکمن‌ها و دیگر اقوام غیرفارس اعمال نموده است، اما علی‌رغم اعمال این سیاست‌ها، در همان مرکز کشور، که مدعی اکثریت بودن قومیت فارس زبان هستند، هم نتوانسته‌اند توسعه پایداری ایجاد کنند و کل نظام اجتماعی، اقتصادی، انسانی و محیط زیستی منطقه با خطر نابودی مواجه است.

در تحلیل دوم، که گویا مبنایی آینده‌نگرانه و توجیه‌گرانه دارد، این گونه قضاوت می‌گردد که: آریاگرایان عمداً نمی‌خواهند دموکراسی و توسعه را ترویج و گسترش دهند، چون می‌دانند گسترش دموکراسی و توسعه در هر شکلی، خود به خود، به قدرت گرفتن ترکان ایران و دیگر ملل غیرفارس و تضعیف شعوبیه منجر می‌گردد. به عنوان نمونه وقتی در سال‌های اولیه سردمداری رضاشاه، موضوع تغییر خط از الفبای عربی به الفبای لاتین مطرح شد، نمایندگان شعوبیه به رضاشاه نامه نوشته و خاطرنشان کردند که اگر این اتفاق بیفتد ترکان با هم نژادهای خود رابطه فرهنگی برقرار کرده و قدرتمند می‌شوند؛ یعنی، به نظر آنها عدم توسعه یافتگی کل کشور، بهتر از توسعه همراه با ترکان می‌باشد.

به عبارت دیگر آریاگرایان سرزمینی سوخته و عقب‌مانده تحت حاکمیت خود را، بر سرزمین و کشور آباد و پیشرفته، که دیگر اقوام نیز در حاکمیت سهیم شده و از آن بهره‌مند شوند؛ ترجیح می‌دهند. چنانچه چنگیز پهلوان روشنفکر سرشناس فارس می‌گوید: «من بدترین نوع نظام سیاسی را زمانی که در حوزه تمدنی ایرانی است و می‌خواهد این حوزه را حفظ کند؛ به بهترین نظام سیاسی، که در حوزه تمدنی غیر ایرانی قرار دارد و حتی می‌خواهد در جهان عدالت را برقرار کند، ترجیح می‌دهم.» (مأخذ ۲۴؛ ص ۸۲، ملیت، مذهب آینده ایران، ایران فردا، شماره ۳، ۱۳۷۱)

تحلیل دوم عملاً توجیه‌گرایانه بوده و دلیلی بر اینکه کل جامعه روشنفکری آریاگرا را شامل شود، وجود ندارد، لذا تحلیل اول قریب به واقعیت است. طبیعتاً علت اصلی این بی‌کفایتی در واقع وابستگی شدید آنها به پروژه‌های استعماری در احیا شعوبیه

جدید نهفته است. همان گونه که گروه‌های افراطی و ترور مثل پ.ک.ک. هر چند در ابتدا دارای نمودی بسیار حق به جانب و مثلاً پیشرفته از نظر ایدئولوژی مارکسیستی - لنینیستی و ظاهراً ضدّ غربی می‌باشند، اما به جهت ساختاری و نیاز به منابع مالی و تسلیحاتی جهت پیشبرد کارهای غیرانسانی، سریعاً وابستگی مستقیم و غیرمستقیم به مراکز قدرت پیدا می‌کنند و در عمل به بازیچه کاپیتالیسم تبدیل می‌گردند. این در حالی است که شعوبه از اول بر مبنای پروژه استعماری احیا گردیده و نمی‌تواند اهدافی خارج از پروژه استعماری را پیش ببرد. در میدان عمل نیز بی‌لیاقت‌ترین افراد بر آنها گمارده شده، تفکر واپسگرایی و باستانگرایی در این جامعه نهادینه شده است.

نتیجه گیری

بر هر دو گروه مخالفان و موافقان مشروطه خواهی و شخصیت‌های تاریخی ایرادهایی وارد است. در گروه اول، ایرادها ساختاری و در گروه دوم موردی است. نوع تحلیل گروه اول دارای ایراد ساختاری بوده و در اساس غیرعلمی می‌باشد، هر چند این گروه گمان می‌کنند کشفی در آسیب‌شناسی حرکت مشروطه یافته‌اند، اما این نوع نگرش، غیر ملی، پوپولیستی، شعارگونه، ساده‌لوحانه و نگاهی از نوع بز گناه می‌باشد. جناب پدram به درستی منابع اصلی و لازم را برای تجزیه و تحلیل حوادث مشروطه گرد آورده است و بدون اطلاع از این وقایع، حتی ورود در تحلیل حوادث غیرممکن می‌باشد. با وجود پذیرش ضرورت چنین تحقیقی، باید اذعان کرد: در موضوع علت‌یابی، مطالب این کتاب به علل بیرونی حرکت شامل چگونگی توازن قوای موافقان و مخالفان، اعم از نیروهای مردمی، قوای دولتی، دول خارجی انگلیس و روس منحصر گشته است و مؤلف به دلایلی چند، به علل ذهنی - درونی و فرهنگی قوای مردمی نپرداخته‌اند. در واقع محتوای کتاب تا حدّی که به موضوع اصلی آن مربوط بوده، اطلاعات مکفی به خواننده ارائه می‌دهد، لیکن بررسی بینش و جهان‌بینی روشنفکران آن دوره، از نوع فلسفه تاریخ، به ویژه در مورد آثار زیربنایی و روبنایی مدرنیته را برای تکمیل پژوهش می‌طلبد.

نگرش پراگماتیستی به حوادث دوران مشروطه، نه تنها هیچ‌گونه اطلاعات تاریخی به خواننده نمی‌دهد، در عین حال موجب بدبین شدن خواننده نسبت به گذشتگان و خالی شدن محتوای فرهنگی تاریخ ترکان آذربایجان می‌گردد، لذا این نوع نوشته‌های غیر تحقیقی دانسته و ندانسته در خدمت خواسته ایران‌شهری‌ها و آریاگرایان قرار می‌گیرد. جا دارد این گونه افراد به جای ظاهر بینی و قضاوت سطحی، اگر در توان دارند کارهای تحقیقی و آکادمیک را در جهت تقویت اطلاعات مربوط به عناصر متشکله منافع، حس و تفکر ملی ترکان آذربایجان، مثل عناصر سرزمین، زبان، تاریخ، دین و فلسفه ملی، محیط زیست و منش ملی، که حداقل بخشی از آنها در کتاب «ملی‌گرایی ترک و آذربایجان دوستی» آمده است، انجام دهند.

نگاهی گذرا به نوشته‌های افرادی که مشروطه‌خواهان را به خیانت متهم می‌کنند؛ نشان می‌دهد، که آنها عموماً فاقد نوشته و کتاب تاریخی و تحقیقی شناخته شده در مورد تاریخ حوادث دوران معاصر می‌باشند و عملاً فاقد اطلاعات مکفی در جزئیات و فاقد صلاحیت علمی و آکادمیک در تحلیل این حوادث می‌باشند و عموماً دارای نگاه پوپولیستی و ژورنالیستی به موضوع هستند. عین این مطلب در مورد کسانی که جملاتی از فضولی، ستارخان و پیشه‌وری و غیره را مبنای قضاوت کل نوشته‌ها و اعمال و کار آنها قرار می‌دهند، نیز مصداق دارد.

در تاریخ فلسفه، غزالی جایگاه ویژه‌ای دارد. او منسوب به شاخه سنی شعوبیه بوده است. غزالی با نوشتن کتاب «تهافت الفلاسفه» و کافر دانستن عقل‌گرایان و فلاسفه و کفر دانستن تفکر به مسائل علی و قوانین حاکم بر اشیا، ضربه بزرگی به تفکر عقل‌گرایی و فلسفی در جامعه اسلامی می‌زند و عملاً یکی از علل مهم عقب‌ماندگی فکری و در پی آن عقب‌ماندگی تکنولوژیکی را تشکیل می‌دهد. مترجم کتاب مذکور جناب حلبی، می‌نویسد: غزالی، فلسفه را نزد استاد یاد نگرفت، خودش یاد گرفت، اگر او نزد استاد رفته بود؛ هیچ وقت با نظر تحقیرآمیز به فلسفه نگاه نمی‌کرد. (فلسفه، ادبیات و بیلیم ص. ۹۵، تهافت‌الفلاسفه، مقدمه ص. ۳۰) عین همین مسئله در مورد دوستان ضد مشروطه نیز صادق است. اگر آنها نزد استاد تاریخ خوانده و در مورد دانش تاریخ، کار تحقیقی و آکادمیک انجام داده و به جامعه علمی ارائه می‌دادند؛ هیچ وقت به تاریخ چنین ساده‌انگارانه و سهل‌انگارانه نگاه نمی‌کردند.

ما نیاز به قهرمانان فرا انسانی نداریم. آنها نمی‌توانند برای انسانی که آن توانایی‌ها را ندارد، الگو باشند، لذا بود و نبودشان نقشی در زندگی روزمره ما نخواهد داشت. ما رهبران و قهرمانانی می‌خواهیم، که مثل ما باشند. آنها انسان هستند، ممکن است اشتباه کنند، فداکاری کنند و ابتکار به خرج دهند. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

ما زندگی قهرمانانمان را بررسی و تحلیل می‌کنیم، تا اگر جایی اشتباه کرده‌اند، از آنها درس بگیریم و در زندگی خود به کار ببریم. ما تحلیل نمی‌کنیم، که آنها را گناهکار بدانیم و آنها را زیر سؤال برده؛ محاکمه کنیم. گذشته و مردگان، نه برای محاکمه، بلکه برای آموختن خطاهای آنها و پیدا کردن راه حل مناسب در زندگی کنونی و آینده بررسی و تحلیل می‌شوند.

افرادی مثل ستارخان، باقرخان و سایر بزرگان مشروطه‌طلب همچنان قهرمانان ما هستند. آنها انسان‌های جسور و شجاعی هستند، که به خاطر ملت‌شان و آینده مردم بر مبنای تفکری که می‌تواند برای هر فردی دارای نکات درست و اشتباه باشد، جان و مال خود را فدا کردند. آنها و خطاهای آنها در صورتی که از آنها درست استفاده کنیم، می‌تواند ما را از فلاکت‌های بزرگ‌تری نجات دهد.

یکی از بزرگ‌ترین ظلم‌ها در حق یک نفر این است که او محاکمه شود، ولی به او حق دفاع از خود داده نشود. حال اگر او مرده باشد، دیگر هیچ وقت نخواهد توانست از خود دفاع کند و نباید ما چنین ظلمی در حق کسی، به ویژه در مورد انسانی که به هر دلیلی خود را به خاطر ما فدا کرده، جاری کنیم.

جای تأسف است، در حالی که خیلی از ملت‌ها برای خود قهرمان‌تراشی کرده و حتی قهرمان‌های خیالی می‌سازند، ما تلاش می‌کنیم، به دست خود قهرمانان خود را نابود کنیم و آنها را دو دستی تقدیم دشمن کنیم. ما وارثان گذشتگان مان هستیم، با تمامی کارهای خطا و درست آنها؛ یعنی، از آنها، اعمال‌شان، رفتارشان و ثروتشان ارث می‌بریم، اگر اعتقاد پیدا کرده‌ایم، که آنها راه خطا رفته‌اند، آیا مطمئن هستیم مایی که حاصل ارثیۀ آنها هستیم؛ حتما راه درست را انتخاب کرده‌ایم؟ آیا این توان را داریم، که از ارثیۀ آنها جدا شده، راه دیگری پیش بگیریم؟ مطمئناً این کار نه با محاکمۀ یک‌طرفۀ آنها، بلکه با کنکاش و تفحص و مشخص کردن خطاهای آنها و به کارگیری راه درست ممکن است. در عین حال نباید فراموش کرد که آنها در کنار خطاهایشان، کارهای درست زیادی نیز دارند. آنها نیز روشنگر راه‌مان خواهند بود و نباید فقط خطاها را بینیم و آنها را بزرگ کنیم.

منابع

- پدرام، محمدحسن، (۱۴۰۱)، علل ناکامی مشروطه، اختر، تبریز
- بدیع: فلسفه و عرفان ملی، مقالات متعدد
- مینایی، سعید، فایل سخنرانی جناب مینایی
- جفرلی، اسماعیل، (۱۴۰۰)، شعوبیه جهان‌بینی باستان‌نگرای افراطی در مقابل جهان‌بینی مدرن مدنی
- جفرلی، اسماعیل، (۱۴۰۲)، تورکچولوک و آذربایجانچیلیق، جفرلی
- جفرلی، اسماعیل، (۱۳۹۷)، غزالی صدرا اثنکسیسینده فلسفه، ادبیات و بیلیم، سومر نشر، تبریز
- کسروی، احمد، (۱۳۶۹)، تاریخ مشروطه ایران، چاپ ۱۵، امیرکبیر، تهران
- گوی‌آلپ، ضیاء، (۱۳۹۲)، تورکچولوویون اساسلاری، ضیاء گؤی‌آلپ، کؤچورن آذرئل
- آبراهامیان، براواند، (۱۳۸۳)، ایران بین دو انقلاب، ترجمه گل‌محمدی، چاپ نهم، تهران، چاپ غزال، صفحه ۵۰۴، به نقل از ر. کاتون: R. (cottam, Nationalism in iran(pittsburgh, 1964), p. 126.
- ملک‌زاده دیلمقانی، توحید، (۱۴۰۱)، سلماس در دوران مشروطیت، آینا، اورمیه
- مشروطه علیه مشروطه، دکتر عبدالغفار بدیع
- تاریخ تهاجمات و جنایات ارامنه، اسماعیل سیمیتقو و سردار ماکو در آذربایجان، میرزا ابوالقاسم امین‌الشرع خوبی، متوفای ۱۳۴۸ ق. (ش ۱۳۰۸، م ۱۹۲۹)، علی صدراایی خوبی
- جواد بیلی، قحطی و مهاجرت دو عامل اصلی در فروپاشی دولت ترکان [قاجار]
- جویزچی، اسماعیل، (۱۳۹۷)، تاریخ فلسفه جویزچی، کؤچورن جفرلی. چاپ دوم
- اؤزکیریملی، اوموت، (۱۴۰۰)، ناسیونالیزم نظریه‌لری، اوموت اؤزکیریملی، کؤچورمه و آرتیرمالار: جفرلی، سومر نشر تبریز
- باباتلی، صمد، (۱۳۹۲)، آذربایجان شیعه‌لیگی (علی چیلیک)
- ملکی، خلیل، (۱۳۹۷)، خاطرات سیاسی خلیل ملکی، شرکت سهامی انتشار تهران
- همراز، رضا، (۱۳۸۷)، سیری در تاریخ انقلاب مشروطیت، تبریز